

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА

ПОСЕБНА ИЗДАЊА

КЊИГА CCLXX

ЕТНОГРАФСКИ ИНСТИТУТ

КЊИГА 7

Уредник

Дописник ВОЈИСЛАВ С. РАДОВАНОВИЋ

Управник Етнографског института

СРЕТЕН В. ВУКОСАВЉЕВИЋ

ОРГАНИЗАЦИЈА
ДИНАРСКИХ ПЛЕМЕНА

БЕОГРАД

1957

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА

ПОСЕБНА ИЗДАЊА

КЊИГА CCLXX

ЕТНОГРАФСКИ ИНСТИТУТ

КЊИГА 7

Уредник

Дописник ВОЈИСЛАВ С. РАДОВАНОВИЋ

Управник Етнографског института

СРЕТЕН В. ВУКОСАВЉЕВИЋ

ОРГАНИЗАЦИЈА
ДИНАРСКИХ ПЛЕМЕНА

Примљено на VI скупу Одељења друштвених наука САН 1 октобра 1955

-Научно дело-

ИЗДАВАЧКА УСТАНОВА САН

БЕОГРАД

1957

ACADEMIE SERBE DES SCIENCES

MONOGRAPHIES

Tome CCLXX

INSTITUT D'ETHNOGRAPHIE

Nº 7

Rédacteur

V. S. RADOVANOVIC

Membre correspondant de l'Académie
Directeur de l'Institut d'Ethnographie

SRETEN V. VUKOSAVLJEVIC

ORGANISATION DES TRIBUS DINARIQUES

Accepté à la VI séance de la Section des Sciences sociales de l'Académie serbe
des Sciences le 1 octobre 1955

BEOGRAD
1957

САДРЖАЈ — TABLE DE MATIÈRE

	Стр. — Pages
УВОД	1
I. Усељавање (Слободно усељавање. Тескоба и затварање племена. Одбрана ратарских земљишта од усељеника. Одбрана сточарских земљишта)	2
II. Сплемењавање усељеника међу собом и са старицима (Само се у племенској области усељеници организују у племена. Као што се сплемењава. Племе и кнежина. Племе је углавном организација једнаких. Организациони утицај великих братстава. Верска хомогеност. Слава као средство сплемењавања) — —	9
III. Теорија о влашком, катунском, пореклу племенских организација (И старо становништво било је наше; живело у селима, а држало и планине. Друкчије је било привредно немогуће живети. Утврђено је ко су и одакле су преци свега садашњег становништва; Власи нису. Привреда на катунима била комплементарни део привреде нашег ратарског становништва које је живело у селима. — Забуне је у неких историчара било због влаха, њомада, јер су се у историјским изворима понекад и наше сељаке звали Власима. — Нема доказа за основну претпоставку катунарске теорије да су, у Средњем веку племенске организације биле развијене. Ни за претпоставку, да је турска држава помогла њихово стварање. Зна се да је неке и разбила)	26
IV. Привредни послови племенских самоуправа (Привредне уредбе тврде. Нарочито „планини“. Омеђавање племенског земљишта и омеђавања унутрашња)	45
V. Законодавство и управа (Турска управа и племенске самоуправе. Скупштина. Израђивање уредаба. Недовољност народске власти. Алтернативна политика племенских самоуправа)	50
VI. Порески послови племенских самоуправа (Значај разлика у статусу сељаштва у Турском. Је ли филурија повластица? Пореска плаћања отсеком. На све једнака (?). Значај пореских послова народских самоуправа)	59
VII. Главари (Власт и надлежност главара. Главари и турска државна власт. Наслеђивања главарства. Бирање. Главарска хијерархија)	62
VIII. Је ли племе организација ратничка (Главне црте организације нису ратничке. Цивилна организација племена разрађена и чврста. Крајине. Плен и други походи. Крвна освета) — —	68
IX. О менталитету племеника (Морални живот. Племенска супречност и уски видици. Преувеличано осећање значаја. Тип издајника и тип потурице. Растварање племеничког менталитета)	76

IV

- X. Облици племенских организација (Племе просто. Огранак. Племе сложено. Натплеменска организација. Натплеменска организација и цетињске владике. Утицај натплеменске организације у „истрази потурица”. Кога су облика биле племенске организације бројачка и мијачка) — — — — — 82
- XI. Племенска држава. (Црна Гора је држава племенска. Историја племенске државе. Утицај цетињских владика. „Истрага потурица”. Којим редом држава захвата власт. Државност. Династија и владалац) — — — — — 90
- XII. Малисорска натплеменска организација (Била дуготрајна. За- што се није развила у државу. О тежњи за уједињењем са Црном Гором) — — — — — 103

RÉSUMÉ

- Sreten V. Vukosavljević: Organisation des tribus dinariques — — — — — 107
 I. Immigration, 107. — II. Formation des tribus, 107. — III. Théorie sur l'origine valaque des tribus, 108. — IV. Activité économique de l'autonomie des tribus, 109. — V. Législation et administration, 109. — VI. Affaires fiscales, 110. — VII. Chefs de tribus, 111. — VIII. La tribus est-elle une organisation guerrière? 111. — IX. Sur la mentalité des membres de tribus, 112. — X. Diverses formes des organisations de tribus, 112. — XI. Confédération des tribus malissoires, 113.
- Регистар „Организација динарских племена” — саставила Даринка Зечевић 115

У В О Д

Ово је студија о организацији оних друштвених облика које у нашој племенској области зову племена. Нисам расправљао јесу ли то права племена, него сам покушао да те организације опишем онакве какве су и да објасним њино развијање. Нисам иоле опширејише расправљао ни о њином уистину великом значају у животу целог нашег народа, а не само у племенској области. Хомогене крвне целине нису — сем изузетака. У неким племенима имала је племенска језгра — група братства, која — по традицији — имају истога претка и која имају осећање да су крвна заједница. У некима нема ни тога. Студија обухвата само време од усељавања предака претежне већине садашњег становништва, само време од те највеће прекретнице у животу племена. Ова прекретница није била у исто време у свима племенима, али је у свима била тек после турског освојења. После те прекретнице пуне се племенски оквири новим, усељеничким, становништвом, које се постепено сплемењава међу собом и са старицима. Ослабела племенска организација у прво време скоро не управља усељавањем; доцније ојача и постепено почне руководити тим процесом. Ново становништво организује се у братства. Усељеници и остатак старица појачавају и обнављају ослабелу племенску организацију. Попуњавају њене оквире садржином: израђују уредбе и главарства. Стварају се и организације које обухватају више племена простих или више племена простих и сложених. И то су организације племенске, јер су састављене од племена као целина. Покушао сам да дам овлашну слику како су се и оне стварале, развијале, распадале и наново стварале. Политички су биле врло важне. Традиција је један извор, који сам искоришћавао за историју свих ових збивања. Племена имају добро памћење о збивањима после главних насељавања, јер се отада одржава континуитет истог становништва. О ранијим збивањима традиција је мутна, и непоуздана. Анализа разних племенских уредаба је други извор. Може им се пратити стварање и развијање, што значи може пратити развијање племенских организација. Извори су такође и разни материјални трагови племенског живота и извесни историски документи.

I.. УСЕЉАВАЊЕ

(Слободно усељавање. Тескоба и затварање племена. Одбрана ратарских земљишта од усељеника. Одбрана сточарских земљишта.)

Научним радовима Цвијићеве школе о пореклу становништва утврђено је да је и становништво у области динарских племена великом већином усељеничко по пореклу. Сви су потомци усељеника; знају да су се доселили, обично знају и одакле. Ни која усељавања у области племена, динарских па и македонских, сем турских у источну област Македоније, нису била у већим крвним групама, у каквим организованим исечцима неких племена.

Наша динарска племена су мала. Завојевање, освајање ка кво, уопште није било начин на који су обнављала и она мала и она која су већа. У народу се то јасно зна, а нико досад није изнео ниједан доказ, да се које било наше племе обновило становништвом некако друкчије а не усељавањем, које попуњава разређено становништво у племену. Она пак, која су мало повећа, порасла су једино на ова два начина: а) исељавањем на земљишта оближња, која су због нечега опустела или су недовољно насељена, б) удруживањем по неколико малих племена. Наше области на граници Васојевића, Дробњака, Бјелопавлића, па и Куча, биле су у једно време скоро пусте. Исељеници из ових племена, па уз њих и друго наше становништво, полако су се уселили у те области. Васојевићи су се ширили и преко Комова и у Горње Полимље, Дробњаци према Тари и по други пут према нашим расељеним областима око Никшића. Зато су та племена наша највећа динарска племена. Ако на граници племена има земљишта на које се може насељавати, јака братства се не глаже много, него се погоде. Огранци („трубуси“), крвне групе васојевићке, били су сви сложни на земљишту преко Комова, на које су се појединачно насељавали. А кад је настала помало тескоба и на земљишту преко Комова, онда су сви потискивали појединачно и старинце и иноплемене усељенике. По испитивањима порекла у Бјелопавлићима* потомци Бијелог Павла и потомци Бубини погодили су се мало друкчије. Бубићи су држали углавном оба краја племена бјелопавлићког, а потомци Бијелог Павла углавном средину. Бубићи су потискивали Пјешивце појединачно на северу, а Лужане на југу, те ширили племенско земљиште, а потомци Бијелог Павла старинце између себе. Како је почела слабити турска снага у Спужу, и једни и други су се, измешано, почели ширити по Косовом Лугу.

Разуме се да међу овим јаким крвним групама није било неких изречитих споразума о овоме. Споразум се успостављао сам од себе: лакше је било потискивати слабије, него се носити

* Петар Шобајић, Бјелопавлићи и Пјешивци, племена у Црногорским Брдима. Изд. САН, Насеља и порекло становништва, I одељење Српског етнографског зборника, књ. 27, стр. 174—229.

једни са другима. И у Бјелопавлићима су се на проширења племенска земљишта усељавали и други и из племена и иноплеменици — нешто мало мање него у Вакојевићима. И сви ти други усељеници и старицци не постају у унутрашњим односима потпуно равнотравни сем формално, али су солидарни у одбрани племенских граница. Тако су се проширила само она племена из којих се имало где да се исељава на близину, те могло да се остаје у земљишном континуитету са својим племеном.

Велика племена су на граници наше динарске племенске области: Дробњаци, Вакојевићи, Кучи. Од племена која су унутра у племенској области велико је само племе бјелопавлићко. И оно је велико само зато што се било угнездило у земљиште, на коме су некадашњи Лужани и Малоншићи били разбијени. Катуванска племена сва су остала мала, иако се из њих много исељавало, јер се нису исељавала на земљиште, које је у континуитету са земљиштем матичног племена. Кучи због таквог исељавања на даљину нису обухватили у своје племе ону половину рожајског краја у коме су они већина, као ни Вакојевићи Сјеничко Поље.

Ако се племеници наслеђују на земљиште које се наслеђује на племенско, задрже права у племенској планини. То их храбри да се смеју преселити: ако им не буде добро, имају се на шта вратити. Пошто је на новом насељу земљишта обилато, обично добију планину или право на неку планину, одмах или доцније, па планину у матичној земљи не искоришћавају, ако им је снеруке. Задрже је пак и искоришћавају, ако на новом насељу нема планина, или ако је негде не добију. Клименти исељени у Приморје и сада имају сва права на планине у матичној земљи и искоришћују их издигом као и сви племеници. Али су оним Климентима који су исељени у Пештер та права утрнула. Они имају планине у ограницима Гильеве. И Климентима исељени у Ругову такође. Они имају планине поврх својих насеља. Права на планину утрну само по себи после дужег неискоришћавања. Као и друга многа, и ова су права у неку руку пластична. Мењају се и губе обично не неким одређеним правним чином, него начином коришћења или дугим некоришћењем, а добијају наново дугим коришћењем — спочетка само толерисаним. Или је на снагу. Кучи су не много давно били признати право на планину чак и далеком потомку сваког исељеног Куча, али само ако се насељем врати у племе. Практично ово не вреди сем као охрабрење исељенику да се боље осмели да се исели. Ово је само као једна декларација заједнице и братства свих Куча.

Овака исељења на близину била су врло корисна племену, а нису га слабила бројно. Исељеник направи места у отешњалом земљишту племенске матице. Остави бесплатно племену свој идеални део у планини, селини и води. Оставља племену и своју баштину, јер сваки племеник има прече право да је купи. — Племе још на један начин посвлађује овакво исељавање: Штити и свети таквог свог исељеника — начинима истим како се то чини

док је у матичном насељу. Чува и брани своју извидницу из истуреном положају. Исељени племеник крчи пута и другим исељеницима из свог племена, јер се племеници најлакше селе трагом један за другим. Васојевићи Васовог порекла тако су прешли преко Кромова и тако успоставили везу између свога племенског језгра и проређеног нашег народа на том земљишту. Племенско језгро било им је заплеће на које су се наслажали. Оно им је помогло да се ту одрже пред навалом исламизованих Климената и других Малисора.

Усељеници пак на она земљишта, која нису у континуитету са матичним земљиштем њиховог племена, ако се иселе негде у области племенског живота, стварају друго племе заједно са осталим усељеницима и старинцима. Исељеници из племена старе Црне Горе нису се имали где исељавати на земљишта близка. Због тога се та племена нису расирала, него су се њихови исељеници сплеменили са херцеговачким, брђанским и приморским племенима у која су се уселили. Има их и у племенима која су најудаљенија од матичних племена. Кучи су своја насеља просули и на југ у арбанашку племенску област. Селили су се заједно са малисорским и другим католичким племенима, са њима заједно оснивали племена (бајраке) па и натплеменске заједнице, истине слабо уобличене, исламизовали се и поарбанасили. Чак у Дреници има их дosta. Нарочито у једном од шест дреничких бајрака, у коме су заједно с Гашима. Знају да су Кучи и помало се и осећају Кучи — онолико колико се дренички Гаши осећају да су Гаши.* У Пештери их исто тако има измешаних са исламизованим Климентима. И овде су се исламизовали и поарбанасили велиkim делом. У Рожајском крају је мало друкчије: у ономе делу где су већина нису се поарбанасили, али су се већином исламизовали. — Било би занимљиво проучити ове њихове сеобе. Без сумње су се селили још у она времена када су Кучи имали неку натплеменску организацију заједно са Мализорима, од које су организације једини остатак мала малисорска племена Затријебач и Коће у сложеном племену кучком. Исељеници из племена у удаљене области ван племенског живота измешају се са осталим становништвом и племенске организације уопште не израђују. — Раширила су се још и она племена која су се спојила удруживањем мањих племена, например, Васојевићи, Дробњаци, Кучи; Црница такође, уколико се делови који је сачињавају могу назвати племена. У Шаранцима и Ускоцима на границама Дробњака, усељавањима са свих страна створила су се племена, која су се као племенске целине придржала Дробњаку, иако ту дробњачки усељеници нису имали надмоћи. Васојевићи су се такође раширили не само исељавањем него и придржењем племена, Велике и Шекулара. Племену кучком су се тако придржали Братоножићи, Затријебач и Коће.

* По испитивањима Марка Вујадиновића, наставника у Косовској Митровици (рукопис).

У племенима није било никаквог уобличеног процедуралног поступка о пријему или одбијању усељеника. Ни спочетка, када је било усељавања навеликото, ни доцније када је усељавање било сасвим ретко. Али има једна разлика између ранијег усељавања, док је становништво у племену било разређено и усељавања доцнијег, када се племе углавном било попунило становништвом. Раније су се насељавали тако што су суседи пристали да их приме, или се нису противили. Или су се ти усељеници призетили, или били неко време у најму код неког племеника, или купили негде комад баштине. Самим насељењем добили су право углавном као и остали племеници. То су била слободна усељавања прилично налик на усељавања у Србији.* По свима сећањима у племенима прва су усељавања била тако.

У процесу усељавања прекретница је кад усељеницима почну да ускраћују извесна права, иако они неким начином дођију баштину од кога племеника. Такво ускраћивање права почне много раније него у Србији и много је оштрије. Мора тако да буде, јер је земље мање, а гора је. Усељеници се, кад се тек насеље, баве сточарством још и више него што су се бавили у матичној области. Сточарска се привреда мора да заснује прва, јер за ратарства треба земљу тек искрчити. Напочетку нема много сукоба око насељавања. Нема тескобе. Али сточару постане тескобно и при насељености, при којој је ратару земљишта још обилато. Због тога што се у племену напочетку више ради о сточарству него о ратарству, свако племе рано почне да се брани од нових усељеника — почне да се затвара. Колико се то највише може, усељавања пресеку рано.

Од појединачних усељавања не брани се увек племе као целина, него онај појединац, или оно братство, или оно село, коме усељеник непосредно смета па бранећи себе брани и племе. А племе омогућава одбрану тиме што допушта да се усељенику чине и најтежка насиља. У Жупи Никшићкој живи је, например, ова традиција: Два момчета из Ваљевића дођу и погоде се у најам у два брата у селу Моракову. Њихове газде им, доцније, обожијици даду кћери и помогну им да се насеље у сусетству, под мораковске шуме. Када одрасту деца ове двојице Ваљевића, почну бранити прилаз стоци своје ујчевине на мораковску пашу. Тазбине се, кад им то дотежа, договоре да свака своме зету ноћу затвори кућу споља и запали да изгоре сва чељад. Једноме Ваљевићу ташта изда заверу, те се он за неко време склони са својом чељади, а други изгори са свом чељади. Онај што се био склонио, после неког времена се врати, подигне опет кућу и од њега је цело братство Мораковаца.** Али се од усељавања

* Сретен В. Вукосављевић, Историја сељачког друштва. Књ. I, Попсебна издања САН, књ. ССIХ, стр. 22—27.

** По обавештењу д-ра Цветка Костића, сарадника Етнографског института САН.

брани и племе као целина. Чак и најмлађа племена. Бране посредно и тиме што новоселима не дају да имају каквог иоле већег утицаја на племенске послове. Главарства у племену не даду им никаква за дugo времена. Или им не даду права у племенској планини.

Главна одбрана од усељавања била је посредна. Сметња да усељеник добије баштину, или добије право на коришћење колективним земљиштем, без кога се права није могло опстati. Три су главна начина како је племе бранило своју ратарску земљу од усељеника: 1) У живом је сећању време када се сматрало за ред, да уљудан човек, ако нема мушких наследника, на смрти одреди, да му баштине наследи братство или неко из братства. Онако од прилике као што се доцније сматрало — и то не само у племенима — да је ред да зетови не узму мираз у баштинама, ако баштине нема много, или да узму део мањи, негде у крају, или да продаду своје делове мушким наследницима по цени јевтињијој. На овај начин се бранило да се инобрратственик не умеша сусетством у братство, а у племенима да се иноплеменик не усели у племе. У племенима се још сећају старог обичаја, по коме је баштине племеника који остане без мушких потомства по мушкију лози, по праву наслеђивало братство, а не зетови. У малисорским племенима тај се обичај задржао све до времена о коме се памти јасно. У нашим племенима ова одбрана није била прецизна ни тврда, а и престала је одавно. 2) Бранило се и од усељеничког захваташа и крчења земљишта. Братства и села су већ и својим сељанима и братственицима ограничавала захваташа и крчења. Инобрратственику и више и оштрије. Иноплеменику најчешће потпуно. Ни братственици ни сељани нису смели захватати сем на додиру или у близини својих баштina и нису смели захватном разбијати пашњаке или и шумске комплексе. 3) Од усељавања се племе бранило већ и тиме, што је сваки племеник имао право прече куповине баштине у своме племену. Овога се држало оштро, јер је тиме племе посредно бранило своје и селине и планине, да их иноплеменик не искоришћава и временом стече права у њима.

Ови начини одбране ратарске земље нису били доволно ефикасни. Неким начином прибављена баштинска деоница, ма и малена, давала је и усељеном иноплеменику могућност да и он, по толеранцији ако не по праву, почне ширити баштину као и сељанин или братственик. Турска пак власт је увек штитила сваку па и иноплеменичкому баштинску својину — онолико колико је државне власти уопште било. Сам усељеник, власник једне баштине, налазио је начин, да се селу или братству удобри, да нађе заштитника, да се сажале на њега, а и поднео би стрпљиво пуно што шта док се на њега навикну. Своју баштину и кућу усељеник држи упорно јер је у то уложио велики рад, а после временом нађе начина да се полако и постепено сплемени. Чим је неко седентаран, што ће рећи ратар, он се некако устало,

макар прво као наполичар или као надничар. Кад се застално веже за неко место, добије после и своју земљу куповином, миразом, адопцијом. Постепено се почне користити и заједничким земљиштем, уђе у племенско друштво, неким услугама и заслугама задужи село или племе, постане и потребан. Прво га почну толерисати да се користи овим или оним што је племенско, па се после и навикну на то. Усељеник највише искористи то што су племена, у време кад се највише усељавало, баш због сувише разређеног становништва, била врло слабо организована, те нису могла ни да доносе какве одлуке о примању или непримању усељеника, нити би могла да их извршавају и кад би их донела. Он се некако усели призећењем, или службом код некога, или каквом малом куповином земље. Или се сажале на њега, ако бежи однекуда, па му даду уточиште. Доцније се већ и утврди на насељу. Како то понекад бива показује следећи пример: Станимир, усељеник из Васојевића, предак је црнничког главарског братства Ђуровића. Био је најпре слуга код староседеоца Фурлане, чијом се ћерком после оженио. Синови су му убили кнеза у Дупилу и отели кнезовско главарство.*

Одбрана сточарских земљишта је главна одбрана од усељавања, али ни она није била потпуно ефикасна никада, ако се усељеник на ратарском земљишту устали. Нема неке апаратуре сељачке власти, која би могла организовати забрану паше усељенику на земљишту око сеоског насеља, на селини. Због тога му врло брзо и престану бранити пашу на целој селини — ако су му то уопште кадгод и бранили. Дугим коришћењем стекне и право коришћења. Два су права на селину: право на коришћење селином и право на део, удео. Право на коришћење стекне просто по томе што је племену немогуће организовати забрану коришћења селине човеку који је кућом у племену. Недати му удео при каквој деоби селине или при продaji, може да се организује сасвим лако, ако је колектив, чије је земљиште, организован колико било. За то права на удео при деоби селине усељеници не добију задуго, или их не добију никад. Али су права коришћења главно, јер правих деоба селине и нема задуго, него се баштине шире захватањима и у племенима као и у осталим нашим областима, те и нема оног добијања дела земљишта, како се у неким нашим областима добија при деоби селине. Нема ни добијања дела у новцу од продате травнине, жира, шуме, јер тих продаја у ранијим временима нема. Сама права коришћења усељеницима су потпуно довољна. Без права на удео из селине могу живети, ако по осталоме могу живети и после, пошто та права на удео добију неку вредност. Право паше од „запушћења“ до „забране“ на баштинама својих сељана и није много важно у већем делу динарских племена. Потеси су организација те паше, а потеса је мало било. Чести су само ливадски потеси. То право паше на башти-

* По обавештењу Павла Мијовића.

нама свога села усељенику лако и даду, јер и он уложи своју баштину у тај колективни пашни фонд.

Становништву које би било само сточарско било би лако бранити се, да му се у племе не умеша инородац. А кад се и некако и умеша, могу га избацити при свакој себи, или га не примити при премештању стоке на иоле удаљенију пашу. Али је племену, и кад је претежно сточарско, сасвим тешко бранити се, ако се у њему иколико ради о ратарству. Тада му је скоро једина одбрана сточарска — организовањем забране коришћења на земљишту чисто сточарском, у планини. Коришћења паше на планини, као и коришћења катуна, прибоја и водопоја лако је и забранити и забрану одржавати. Довољно је да се исељенику забрани да издигне стоком на планину, или да на планини подигне зграде и торове. У планини се једино може спречити и стицање оног самог права коришћења, одвојеног од права на удео, које се право на селини стекне лако. Кад се племе почне затварати у се, бранити од усељеника, оно лако задржи за same раније племенике заједнички пашни фонд на планини. Може да га брани и од већ усталеног досељеника. Тиме се ови одбијају од усељавања, јер немају изгледа да могу добити врло потребна права коришћења на планини. Без издига на планину не може да се држи главне стоке — оваца; не може ни друге колико би могло кад се олакша сточни притисак на баштине и селину издигом оваца на планину. А селине су лети у тим областима без траве. На малим и неплодним баштинама динарских племена сталан је вишак радне снаге. Само кад се може да „издигне“, може да се лети одвоји вишак радне снаге и запосли на планини. Иначе је тај вишак превелик и претежак. У скоро свима племенима брђанским и херцеговачким привреда у планини није била мање важна од привреде на баштини. Кад би племеник са просечном баштином могао физички издвојити свој удео у планини, вредео би му више него цела баштина, а многима више него баштина, и кућа и стока заједно.

Па и одбрана „планине“, која је најефикаснија и најлакша одбрана од усељавања, напослетку често попусти. Племе може да је одржава ипак само привремено. Иако је понекад одржава и за цела два-три поколења, обично не може ни њу да одржи застално. На крају усељеник ратар добије и права у планини једно по једно, а на разне начине. Обично се почиње тиме, што се допусти племенику, који већ има права на планину, да од усељеника узме стоку „на планину“, заједно са својом, а на неки од начина већ израђених и стилизованих. Доцније буде да претрпе и да усељеник уђе у супон са неким ранијим племеником — да буде у његовом катуну, у некој заједници која највише личи на бачијање, али са два учесника само. Буде да на „пролећној планини“ купи и ливаду, на којој има прибој. Тиме стекне право на пашу, воду и шуму на целој „пролећној планини“, на којој су

ливаде и прибоји. Или пак у околини прибоја*. Буде, даље, да усељенику допусте да може на планини подићи своје торне ограде, да може подићи и колибу, али да јој темеља не може ставити — да се не би „установио“. Не иде увек овако постепено и споро. Ако буде прилике за бојева на планини, па усељеник пође у бој, добије право да одмах подигне свој катун у планини. Дужан је да само првих неколико година после бојева, док се на планини не смири, издигне стоком са својим пастирима, да би помогао, да се на планини буде „јачица“. У већини племена могао је, у мало доцнија времена, и да купи право на планину, ако у неког племеника откупи баштину сву, и кућу, и исели га из племена. — Кад стекне признато право на планину, онда су племеници и он и „његов траг“, — по праву, а не по толерисању. Своје право, да би било потпуно и стварно, треба да утврди учешћем у племенском животу и да га брани, или да се зна да ће га бранити чврсто. Иначе оно буде у много којечему само формално. Тако је док се не створи и не ојача и усељениково братство. — Али је усељавање највише спречавала земљишна тескоба. У околним областима тескобе није било све до новијег времена, те су се племеници имали куда селити.

II. СПЛЕМЕЊАВАЊЕ УСЕЉЕНИКА МЕЂУ СОБОМ И СА СТАРИНЦИМА.

(Само се у племенској области усељеници организују у племена. Како се сплемењава. Племе и кнежина. Племе је углавном организација једнаких. Организациони утицај великих братстава. Верска хомогеност. Слава као средство сплемењавања)

Негде се усељеничко становништво сплемени међу собом и са стариначким племеницима, а негде не. У истој области, у истом народу, у једно исто време, негде се тај процес развио а негде не, негде се пак разбијају племена већ уобличена. Главна проблематика и јесте зашто на истом ступњу економског развитка негде има оваквог сплемењавања, а негде не. Исто је то бивало и са кнезинама.

У свима нашим областима усељеничко становништво се организовало у братства и села. У племенској области још и у племена. — Защто се усељеници једино у племенској области организују у племена? — Где не затекне племе организовано колико било, усељеничко становништво не може да успе да се спонтано организује у племе. Ваљда због тога што у то, ипак новије, време нема оних услова због којих се у прастара времена становништво организовало у племена. Не успе чак ни становништво које долази из племена организованих. Чак ни кад се усељава

* Сретен В. Вукосављевић. Историја сељачког друштва. I књ. О прољећним планинама — стр. 235. О прибоју — стр. 238—239.

на земљиште унутра у племенској области не ствара потпуно посебно племе, ако је на томе земљишту племенска организација била уништена, него се, ако је само једно — два села, уклопи у организацију неког оближњег племена. Овако је бивало врло често. Тако се, например, село Оринићи у Никшићком Пољу при-дружило племену жупском, слично, али нешто мало друкчије, Брскут племену братоношком. Или се на томе земљишту усељеници организују само у села и братства, а племенске организације не створе, иако је то земљиште у средини међу племенима. Тако је било, например, у равној Зети, тако на великом делу земљишта племена риђанског, тако на великом делу земљишта племена никшићког, које је у пољу уз Никшић. У Шумадији, Босни и на земљишту старе Рашке усељеничко становништво није затекло племена, те се не организује у племена ни оно које долази са најпотпуније израђеним племеничким менталитетом. У новије време нека племена је стварала држава, па и она само у племенској области и на крајинама, а од усељеника из добро организованих племена. Тако су створена племена: Луково, Рудине Никшићке, Поља. Ускоци су за последњих око двеста година једино племе које се спонтано створило. Успели су због тога што се у Ускоке уселило становништво оближње, које је већ било организовано у племена. И, још више, због тога што друкчије нису могли опстати: били су на крајини изузетно тешкој, на месту на коме су пресецали везу између две јаке и убојите мусиманске крајине, између Никшића и Колашина.

У данашњој динарској племенској области била су племена и у време нашег Средњег века. Турско их је освајање затекло у тој области. Затекло бар племенске оквире колико-толико сачуване. У глави III ове студије изнети су и докази за ово. Истина, у племенској области је неких племена и нестало. Језгра оних старих племена која и данас постоје, била су у истим племенским територијама у којима су та племена и сад. Само што су се нека племена раширила, нека смањила. У њима није бивала потпуно разорена племенска организација, јер је у свима разурама и сеобама у њима остајало становништво бар толико, колико да се одржи неки континуитет. Остајало чак и у оним племенима у којима сада старог становништва нема или скоро нема: било је пресостало, па су га доцније усељеници постепено потисли и иселили, те су данашњи племеници углавном потомци усељеника. И такво је племе старо, иако је становништво у њему новијег порекла. — Где се у изворима из времена пре турског освојења помињу динарска племена, помињу се углавном овако распоређена међу суседна племена како су сад. По ондашњем распореду се види да су била мала као и сад. По томе што је распоред остао сличан може се закључити да није било великих прегруписавања племена после турског освојења, али је било проширавања или сужавања. Усељеници су се уклопили у тај континуитет, па су ослабелу племенску организацију даље развијали.

И земљиште је у динарској племенској области такво, да се у тој области главне привредне уредбе морају да израђују и брже и чвршће. И оно је један од узрока да се на њему створе и развију племена а не кнежине. У време кад је сточарска привреда важнија од ратарске најпотребније су уредбе о колективном земљишту, јер је оно земљишна основица ондашњем сточарству. Те су уредбе потребне због тога, што се у то време захвата колективно земљиште и претвара у приватну земљишну својину, у ратарско земљиште. Ове су уредбе најпотребније, а најтеже их је добро уобличити, јер оне обухватају сва земљишна права, добијања права, разна коришћења и разна ограничења права. Све је то много сложеније на земљишту колективном, сточарском, него на ратарском земљишту. У планинским областима зеленог појаса ове се уредбе или уопште и не уобличавају, или не уобличавају доволно оштро, највише због тога што је земље обилато. У областима крша морају да се израде и прецизно и брзо, јер је пашиг земљишног фонда у кришу мало, те се не може живети, ако се те уредбе брзо не израде. Тако и уредбе о захватинама. Због оскудице привредног земљишта, и сточарског и ратарског, ту се и раније и оштрије мора пресећи и усељавање новог становништва, те становништво као усталјено и стариначко може крепче и брже да израђује уредбе. 3) Због оскудице привредног земљишта у области крша већи је притисак суседног становништва на земљиште на међама него у равницама или у планинама у зеленој области. За одбрану међа, нарочито у плавинама, мора да се колико било израђује и нека војна организација.

Племена морају да се организују и једно према другима и једно због других. Које становништво у племенској области не би било племенски организовано, било би слабије од околних племена и у одбрани својих међа, нарочито међа колективног земљишта и у одбрани своје стоке. Било би више изложено и другим разним нападима. И то је један важан урзок због кога су наша племена и северна арбанашка племена сва заједно у једној истој племенској области и због кога је у тој области мало становништва које није организовано у племена. То је, такође, један важан узрок, због кога нема племена ван племенске области: Да се развије племе ван племенске области, изоловано, није било те потребе.

Онде где се због ових објективних узрока морају свему овоме брже да израде уредбе и да буду оштрије, ту има услов више, да се развије племе, а не кнежина. Због тога је, под осталим сличним условима, у пределима крша врло јака тежња за организовањем у племена. У пределима плећатих зелених плавина или у равницама, кнежина, са својим слабије израђеним уредбама, била је доволјна. Где је јака државна власт и израђен бројан државни управни апарат, и ту се племена не развијају.

И арбанашки се усељеници у нашој земљи организују у братства и села. Братственици су повезани братственим везама

сасвим чврсто. Али је често да сва братства у једном селу чине и као једно шире братство. Ко сељанин, тај и братственик — само ако је муслиман: не жене се из свог села, не крију жене једни од других, солидарни су у крвној освети и одбрани. Тако је и кад се поуздано зна да братства у селу нису од исте крви, да су из разних племена, да су нека братства исламизовани Југословени а нека Арбанаси. То село је организација шира од братства. Арбанаси на Косову, у Морави, у оба Полога, у скопском, кичевском и охридском крају немају племена чврсто организована — ни налик на она матична племена. Нису затекли старе племенске организације у које би се уклопили, а племенске организације потпуно нове нису могле више да се спонтано створе. Чак ни у онаквим примитивним приликама у каквима су се насељавали по нашој земљи. Они су успели само да од својих села, свакога посебно, начине нешто што личи на братство и то помажући се сеоском организацијом, заснованом на територијалном принципу заједнице свих сељана у насељу, атару и планини. И што личи на неки недовршени почетак племена. Племена пак, онаква каква су у Малесији, имају у црногорском делу Малесије, где су старици. А у неким деловима Метохије и у Дреници имају нешто што је ипак налик на организацију малисорских племена. Усељеници и једни и други задрже стару топономастику у области у коју се уселе. Арбанаси су је задржали чак и у Ђаковачком крају, где је Срба било скоро нестало. Али у Лабу су Арбанаси створили своју*. Ово је, вероватно, било због тога што су из Лаба Срби иселили сви одједном, те није остало никога, ко би стару топономастику пренео новом становништву. Али и у оним нашим областима, у којима немају племенских организација, сви арбанашки усељеници из истог племена, који су у истој области, сматрају се као нека заједница. На тај начин имају две врсте заједница. а) Територијално: сви муслимани у по једном селу чине заједницу, која личи на братство иако није крвна. б) Имају и заједнице налик на племена, али које нису племена, јер су седентарни, а не мају својих посебних територија. Наши пак усељеници у земљеван племенске области нису се оваквим заједницама издавали једни од других. Имали су јаче развијено осећање опште српске заједнице, те лакше и брже потону у ту, ширу, заједницу. Са осталим српским народом у целој области.

А зашто се и становништво, које се после турског освојења усељавало у области племена Брсјака, Мијака, Шопа, Браничеваца није организовало у племена, као што се организовало у динарској племенској области? — Овој разлици између динарских и нединарских племена имало је неколико узрока. а) На земљишту Шопа, Браничеваца и Тимочана усељеници нису затекли никакве племенске организације. Била је раније уништена. б) Брсјаци и Мијаци, изгледа, нису били разбијени пре турског

* По испитивањима Богдана Шарановића, вршеним у Лабу (рукопис).

освојења. Због тога је и остало да се у Брсјацима и Мијацима зна и сад, ко је Брсјак од старине, или ко је Мијак. Али то није било доволно, да се усељеници и старинци могу сплеменити колико било. На земљиште брсјачко и мијачко усељавало се и много инородца и иновераца, што је велика сметња сплемењавању. Иноверци у динарским племенима, пак, били су углавном старинци, племеници из тих племена, који су се исламизовали у својим племенима. в) Истоверно и истокрвно становништво, које се усељавало у области ових нединарских племена, није било из области са племенском организацијом, те није могло имати већ израђених тежња, да се организује у племе. А становништво, које се усељавало у динарска племена, било је већином из племена већ израђених.

Сплемењавање почиње пре него што престану и они сасвим драстични сукоби у племену. Племе пољско, например, састављено је од „усташа“, тј. од оних које је ослобођење затекло као Пољане и од усељеника из разних племена, из околних највише. Усташа су били већина, те су важнија главарства давата њима. Мања војничка главарства досељеницима из других племена — свакоме у своме братству. Ти досељеници из разних племена су се сви некако осећали као целина према усташима и помало се „горњали“ над њима. Сплемењавање је било углавном и отприлике овим редом: по племенском поносу и по другим односима моралне природе један, например, Бјелојевић осећао се задуго прво Васојевић па Пољанин, али се у материјалним односима и он осећао Пољанин чим се насељио. Ровчани и Морачани су се брже него Васојевићи сплемењавали са осталим Пољанима и у односима моралне природе. Ово је због тога што Морача и Ровца већ и чине са Пољима као неку целину. Али се уопште може узети, да се и у моралним и у материјалним односима сплемењавало брзо. Племе се створило тек после 1886 године. Богдан Шарановић изнео је у својој студији о Пољима (рукопис) један интересантан пример брзог сплемењавања. Из тога примера се види како је и зашто је то брзо сплемењавање било потребно. На једно 15 година после насељења Поља муслимани из селâ са десне стране Таре убију једнога Пољанина. Племе одлучи да га племенски, солидарно, освети и одреди људе из свакога братства који заједно, некако преко мере, освете тог Пољанина. Било им је мира ради врло потребно да се солидарно, племенски, освете, да би новим суседима показали, да су сви заједница и да ће се светити као једна јака заједница, а не као мала и још нејака нова братства. И племе рудинско створили су наново усељеници из Џуца, Чева и других црногорских племена, из Боке и Херцеговине. Државна власт их је све колонизовала око 1860 године, а на земљиште бивше „планине“ никшићке. После само неколико година ти су се колонисти почели осећати као племеници, а према новоселима као старинци. На самом почетку XX века кнез Никола им је поставио за племенског командира некога новога колонисту,

Самарџића, из Кривошија, паметна и поштена човека и јунака. Племе неће „неплеменика“. Цео батаљон рудински са племенским капетаном отишао је под оружјем у Никишић да се жали кнезу; узрујаност је у племену била велика; племенски капетан је био осуђен на три године робије. Колики је отпор био може се поznati по томе, што је кнез Никола ипак попустио и поставио им „племеника“. Кнез Никола је често попуштао племенским тежњама, попуштао унапред, као да је то по његовој волји, али није трзао натраг кад нешто већ учини. Ово је један од ретких случајева, кад је попустио отпору и променио нешто што је већ био учинио.

Начин како су се израђивале племенске уредбе, привредне, управне и војне, или, што је то исто, како се племе организовало, знак је велике животне снаге народне и његових организационих способности. Такав је знак и оно свесно, планско, постављање оријентација ка сплемењавању и свесно, планско, управљање по тим оријентацијама. Тек организујући своја племена народ уобличава и своја руководства. Без своје државе, у временима када су државне власти неповерљиве и крвнички расположене према кајвим политичким облицима нашег живота, народ је нашао начина, да неколико примора несоцијалне и неувиђавне људе, да се тим оријентацијама сплемењавања покоре. Налазило се довољно социјалних људи који хоће да се држе тих оријентација и хоће да помажу да их се и други држе. Налазило се људи који настојавају да сви племеници усвоје, например, исту славу, да се изради ред како се утврђује вера међу закрвљеним до умира, како да се закрвљени приволе умиру, како да умир одрже; налазило се људи који стварају и јачају јавно мињење израђујући му критеријуме о томе шта је у реду и шта је право у конкретним сукобима; људи који сузбијају неред и издајства племена. И у уско ограниченим и искључивим племенским срединама налазило се људи, који су могли створити замисао ширих, политичких, облика племенских организација, натплеменских организација и остваривати ту замисао — бар повремено спочетка. Обнављање или стварање племенских организација, кад им је време већ било прошло у свима напредним друштвима, није назадна тежња. У нашим динарским областима племенско организовање било је једини начин да се народ постепено ослобађа турских власти, прво стварно па после и формално. То му је организовање омогућило да може остати у животу, а, доцније, ипак много више помагало него што је сметало да може развијати и израђивати облике живота и више од племенских.

Кнезине није створила никоја државна власт; оне су спонтана народска установа. Али их је турска држава прихватила и преко њих управљала селима у хришћанским областима све до у XIX век. Тако је управљала и кад је била јака и кад је највише имала своју волју као држава и највише уопште управљала својим народима. То је био њен начин управљања, јер ни тада није имала бројан и довољно развијен државни управни апарат, а по самој

својој државној политици, није се непосредно мешала много у унутрашње послове села или групе села.

Нема ни једног иоле важнијег услова, који је потребан за стварање кнежина, а да није потребан и за стварање и развијање наших племена. Али је организација племена потпунија и чвршћа него организација кнежине. Једнакост услова не значи да је организација племена само виши, развијенији ступањ организације кнежине. Ипак је друго племе, а друго кнежина. Да се створи и развије племе треба да је мешање власти у народске послове још мање него онде где се ствара и развија кнежина. Због тога племенске уредбе морају да буду чвршће уобличене, а да се чвршће уобличе треба им, између осталога, и дуже времена за развијање. Племену треба више него кнежини, да му је становништво стариначко. Сем у два-три нова племена у нашим племенима свима становништво и јесте више стариначко него у кнежинама. Усталило се дугим заједничким животом на истом земљишту; имало је времена да изради и утврди уредбе. Још поодавно су се племена затворила, пресекла усељавање новога становништва, које би тек требало да се срађа међу собом и са старицима. Али се ипак организација наших динарских племена не разликује од осталих наших народских организација, колико то изгледа и колико се то мисли. Било би и неразумљиво како да једна таква важна установа буде сасвим друкчија од свих осталих у једном истом народу. Исто као и племе буде да се под истим општим економским условима или створи и развије кнежина, или да се не створи. У Гори Призренској, например, у хомогеној средини муслимана наше крви, за последњих двеста година није било ни кнежине ни племена. На месту на коме је Гора и у приликама у којима је била, вероватно је да би се створила кнежина, да Горани нису прешли у ислам. Можда је чак некада и била кнежина, па се угасила кад су прешли у ислам. У оближњем, хришћанском, Колашину створила се кнежина, иако је за то свих осталих услова било мање него у Гори. Није се створила ни у муслимана у горњој Дрини, а јесте у православних у доњој Дрини, у Семберији, где је такође свих осталих услова било много мање него у горњој Дрини. Није ту посреди неки недостатак организационих способности у наших муслимана: њихова су села добро организована, обично и боље него у хришћана. Даље: Кад нека област дође у прилике такве да постане крајина, несигурна и немирна, а остане становништво хомогено, онда је то у Срба на Балкану увек било један важан услов, да се ту развије племе или бар кнежина. Али од крајина у Аустро-Угарској ни српских, ни хрватских, ни мешаних, нису створена ни племена ни кнежине. Спречила је јака државна власт. У недалеким Пољицима (сплитским), која су била у истој држави, Хрвати су створили кнежину, скоро племе по организацији. У време када су Пољица била крајина, државна власт је била слаба. Али је недалека цащинска област у Босни била крвава крајина и више и дуже него Пољица, муслимани у њој скоро хомогени, државна власт није

била јака, ступањ економског развоја низак, па ипак није створоено ни племе ни кнезина. Отприлике у исто време, у истој држави, на истом ступњу економског развоја бивало је сасвим различно. Разбила су се племена брсјачко и мијачко у Македонији и Малоншићи у црногорским Брдима и више се нису спленила; разбила се племена око Никшића, па се не много доцније нека почела сплемењавати (Жупа Никшићка), нека не (Риђани); а скоро сва племена у старој Црној Гори и у Брдима употпуњавала и завршавала своје сплемењавање. — Због чега је овако видиће се из даљег излагања.

Користећи слабост државе и државних власти наш народ је пред Каџорђев устанак био створио у београдском пашалуку и наткнезинску организацију, сличну натплеменској организацији у Малесији (в. поглавље XII). Тада је свака кнезина пред турским властима била посебна само у пословима ситнијим; у крупнијим и политичким пословима све су кнезине у пашалуку биле једна уобличена заједница. Политички елеменат у тој наткнезинској организацији био је прилично наглашен. Овде има још једна сличност између кнезине и племена: Ова наткнезинска организација била је слична натплеменској организацији динарских племена — у временима пре стварања црногорске државе (в. поглавље X). И племе једно по једно било је у овоме слично кнезини. Док оно није оруђе за борбу против турске државе и за еманципацију од турске државе, док није установа са јаче наглашеним политичком активношћу, дотле га турска управа сматра као кнезину и толерише. Дотле може племе остати и мешано, хришћанско и муслиманско. То кнезина не може, али племе може све док не постане организација наглашено политичка, јер су у племену муслимани vezani братственичким и племеничким vezama са својим братственицима или племеницима. Али кад племе уђе у састав какве иоле чвршће организоване натплеменске организације, те постане организација политичка мало изразитије, онда ни у племену не могу више да заједно остану и хришћани и муслимани, него племенике муслимане прогнају. — А кад је турска држава ослабила, онда је већ и по слабости својој и по неспособности да друкчије ради, пуштала рају у верски хомогеним областима, да све већи део јавних послова преноси у своје кнезине и села. У областима у којима није била верски хомогена, раја није могла да искористи слабост турске државе и да олакша своје стање кнезинском организацијом, нити како друкчије. У тим је областима слабост турске државе један узрок више, да нашег народа брзо нестаје уколико се не исламизује*. Остану и без оне минималне заштите, коју им је држава давала. Тако је било у деловима Косова, Метохије, изворишта Јужне Мораве, оба македонска Полога, Санџака; тако и у Косаници, Качанику, Дреници, Лабу и тетовском Дервену целима.*

* Сретен В. Вукосављевић. Историја сељачког друштва. Књ. I, стр. 12, 18, 19, 48.

Племе је ипак заједница једнаких. Као једнаки су се насељавали, као једнаки сплемењавали, али под извесним већим или мањим утицајем јаких братстава. Снагом својом нису племеници потпуно једнаки никада, јер увек неко буде лично јачи од другога или својом снагом и већом борбеношћу, или наслоном на своје јако братство. Не може бити да се не стварају неједнакости. Али оне у племену не могу порасти да буду много велике, нити се могу задуго одржати ако су повећанити могу постати примљени и утврђени племенски ред. Неједнакости нису усташе, нису утврђене каквим организованим апаратом управним или судским. Па ни војним. Турска државна власт над племеном, и кад је најјача, не штити и не устаљује те разлике. За њу су сви племеници раја и не могу никако престати бити раја сем који превери. Због тога се те неједнакости међу племеницима нису никад претвориле у усташе облике економске, политичке или војничке. Због тога се равнотежа међу братствима у племену стално мењала, а фактичка снага група у племену и појединача стално процењивала и према процени снага равнотежа наново успостављала. Понекад се, а за неко време, пређе из тих процењивања у мерења снаге, буде драстично „на снагу“, на „драго ми је тако“. Братство против кога се окрену сви у племену, или скоро сви, буде потиснуто друштвено, па и економски. Ако је било главарства у њему, она ишчиље. Или чак и прогнају из племена цело братство (Спахиће из Цуца или исламизоване делове братства или исламизована братства цела из Старе Црне Горе, Куче, Дробњака, Жупе Никшићке, Ускока). Ни економска неједнакост се много не устали: земљиште је у области племенског живота било неплодно, те није имало иоле већих могућности за какво било јаче искоришћавање било земљишта, било људи, којим би се нагомилала и утврдила богатства.

Основни тон сплемењавања је демократија и једнакост. Нарочито у оним временима када су се постављале основе организацијама племена и братства, потребан је био сваки племеник — да би се било „јачица“. Због тога никад није било у племену и без увиђавних тежња, колико било, да се никоме племенику не учини много насиља и неправде. Маколико данас да изгледа да су те тежње биле нејаке, ипак их је било више него што би се могло очекивати да их буде у временима толико бесудним. То се види из прастарих демократских уредаба „кметовања“ (неког арбитражног суђења) и о збору; види се из целог кодекса уредаба о „планини“ и уредаба о селини: види из утврђене формуле, да је нешто одлучено „из општег здоговора“. Прилично велика економска и друштвена уједначеност племеника даје тај главни демократски тон сплемењавању, и племенским уредбама, и целом животу племена. Тежња за једнакошћу се видела јасно и у облицима учтивости. Свака је учтивост била учтивост међу једнакима. Народне старешине су старешине кад су у јавној функцији; на приватним свечаностима и састанцима, места и чаша иду или по функцији коју неко има на свечаности или по старости.

Тако понеколико остане и пошто своја држава утврди старешинства. Нигде нема ни најмање трага о каквом надмоћнијем становништву, које по тој надмоћности организује племе и уобличава га око себе. Напротив, где год су се те надмоћне групе биле чврсто усталиле, оне су биле квасац дезорганизовању племена. Неједнаки су, повлашћени су били само племеници мусимани. Њих су динарска племена избацила у погодним приликама, а македонска и племе вранешко у Санџаку су се највише због тога дезорганизовала, што нису могла усељене мусимане и племенике мусимане ни сплеменити, што значи изједначити са осталим племеницима, ни избацити их.

Има и сплемењавања, која нису овако питома. Иако је начин опхоења у племенимаја као уљудан у пословима јавним, а и у другим односима најчешће такав, ипак је он често само церемониозан; питом није. Има међу племеницима једнакости друштвене и економске, али и неједнакости међу појединцима, а нарочито међу братствима, ипак нису биле сасвим мале. Има и да је неко братство скоро прокажено, некако као уклето застално. Није сваки склад у племену знак једнакости; има доста и самог склада без једнакости — неке само равнотеже међу неједнакима. Склад се међу братствима постигне и тако, што се нека братства друштвено јаче истакну, а нека потисну и помире са тим да буду мањег друштвеног значаја до неких друкчијих прилика. До које мере старинци могу бити потиснути показује пример братства Кусаровића у Бјелопавлићима. Они су гинули у ратовима, у првом светском рату и више него просечно, нису били ни непоштени ни нерадници, па ипак све до уједињења Црне Горе са Србијом нико од њих није могао бити ни најмањи какав главар; нико у њих није узимао девојке нити им давао девојке, те су се узимали међу собом; вређали су их и понижавали свакад и у свему. И кнез Никола је покушавао да их заштити. Променио им је презиме и кажњавао ко их зовне старим презименом. Ни то им није помогло. Омаловажавало их је и то, што су због сиромаштва, радили и неке од оних послова, који су презрени и што често пута нису смели достојно се бранити од понеких увреда, од којих би се други бранили. Од њих су направили људе збуњене, потиштене и резигниране на своју потчињеност. Дотерали су их да буду такви, па су их после mrзeli и презирали што су такви. Ово братство је било под сталним дуготрајним моралним притиском и свога племена и осталих племена. Чудновато је како је ово прилично бројно братство могло опстати у племену. Вредело би проучити узроке овога потпуне дисимилације једног братства. Па још у племену једном од најпитомијих. Изгледа да се овде било створило нешто слично оној симбиози, прилично честој, када се инороци или иноверици држе у неком друштву баш због тога што раде послове потребне, али који су у томе друштву презрени, те их други неће да раде. Почетни узрок ипак не може бити у томе.

Разна, али не овога драстична, потискивања братства и разни облици дисимилације у племену уствари су и они део процеса сплемењавања. То стварање неке равнотеже после трења и борби, то прилагођавање братства стању како се тим сукобима створило, то је постављање некога ранга међу братствима у племену и устаљивање једнога реда, каквог таквог, који ред и држи племе у организацији. У динарским племенима је често као и у Србији, Босни, Санџаку, па и у Војводини, да потомци досељеника брзо постану бројнији од старинача. Када насеоност у племену буде прегуста, потомци усељеника тада приморавају на исељења старинце. Тако је по свима племенским традицијама. Нарочито постану агресивни они усељеници који су повезани у братство, како су били у матичној земљи. Они преузму и главарства у племену. Прича ми Васојевић, показујући на косе око Краљских Бара: „Овуда су били све старици Ашани, па смо их ми, који смо од Васове крви истерали — а бог зна колико је самих наших кумова било међу њима“. — Племенску организацију несумњиво појачава, када такве групе, које су чврсто уобличене у братства, превладају над аморфним становништвом. Због тога је често да, иако се досељавају појединачно, ипак превладају усељеници из по једног племена. У Бјелопавлићима, например, Бјелопавлићи и Бубићи — у једном делу једни, у другом други, у Васојевићима Васови потомци, на Чеву Озринићи. Исто као старице потискују и она најмлађа братства, досељена из разних племена, која убрзо не ојачају бројно и не организују се чврсто у братства.

Племе је организација братства. Оно може бити добро уобличено само ако су братства у њему добро уобличена. Истина: велика братства у племену и добро уобличена знак су да племе није скорање, те је имало времена да се уобличи. Али ипак велика и добро уобличена братства нису само симптом, него су и узрок доброг уобличења племена. Племе не може да онолико добро држи у реду све племенике непосредно; то боље могу братства. Братство је и економска целина, оно је сусетство кућама, братственици су „споредници“ (суседи катунима), они се помажу у оскудици и у ванредним и у опште великим трошковима. Братство је заједница у бојевима, оно држи братственике у војничкој дисциплини, јер је оно као целина носилац бојне славе, али и срамоте. Сасвим мала братства не могу вршити ове друштвене функције. За село са малим братствима има у областима племенског живота реч, груба и јака, која омаловажава такво село и објашњава због чега се не треба ни надати, да ту може бити каква реда. За организацију племена нарочито је значајан утицај великих и гласитих братстава. Увек се нека братства у племену истакну мимо друга. Ојачају бројно и угледом. Доцније се у њима утврде и племенска главарства. То је убрзавало сплемењавање и у племенима великим и у онима малим, која су се после као племенске целине придруживала племенима већим. Ко су и одакле су била та јака, главарска братства за последњих неколико сто-

тина година у свакоме се племену добро зна. Влашког порекла нису ни једно. Као и свуда у нашем народу та братства много оговарају чак и кад их најбоље слушају. Воле да им ископају из прошлости што било, чиме ће им смањити углед. Изнашли би и то влашко порекло, кад би народу у динарској области било познато да у њиховој области има и таквог порекла. Напротив: баш о нејаким и омаловаженим, обично стариначким, братствима причају да су „од другог народа“. На неки начин јака братства овладају племеном. Али то „овладати“ не значи никада стећи нека господарска права над баштинама осталих племеника, као што муслимани учине где овладају. Тако хришћанин не може у турском држави да овлада. У временима великих нереда, истина, бива да та јака братства отимају земље и куће слабијима. Али турска државна власт, ако је ефикасна колико било, брани свачију земљишну својину да му је бар хришћанин не отме. А и сама слабија братства се сложе да се бране. Сем кад настане какво расуло велико и опште, бране понеколико и јака братства једно другом да појединци из тих братстава отимају земље у слабијих — не могу да се сложе око поделе. И орођавања и окумљавања слабијих братстава са јачима неколико спречавају та насиља. Али у ондашњим приликама има увек, и сем отвореног отимања земље и убиства, пуно разних пакости и штета, које се могу чинити слабијему, а да се он не може бранити сем да „падне на крв“, да убије, па да и он погине, или бар раскући. А тога је бивало свим често и народ је одобравао такву одбрану. Имала је реч: „Волим да ми се гази по грому него по трбуху“.

Ни у оним приликама између јаких и слабих братстава није било само на снагу. Увек је имало и тежња за стварањем слоге међу братствима, за стварањем што сложнијих племена. Те увиђавности и широкогрудости увек је имало у бољих главара, нарочито оних, који су се у своме братству били већ утврдили наследним главарством и ауторитетом, па могу да траже ширег угледа и ослонца и ван свога братства. А то најбоље и најбрже нађу код нејаких братстава свих укупно. Деловало је и јавно мњење. Оно се још спочетка полако уобличава. И кад је слабо, оно ипак хоће да је племе сложно и према Турчину и према другим племенима. Племе тежи да унапред спречи Турчину прилику да може искоришћавати разна нездовољства и разбијати племе. Јавно мњење племенско не може не осећати да ће племеници бити потпуна раја тек онда, ако се племе организационо ослаби. Турци су нарочито искоришћавали ускоке из племена, који, чак иако се не потурче, четују, из турских крајина и чине зла по свим племенима. По црногорским, брђанским и херцеговачким племенима знало се, например, како се хајдук Кариман, ускок из Цуца, без милости и без мере светио своме племену заувреде и насиља, која су му племеници из једног јаког братства били учињили. Ни у једноме племену једно братство није могло толико превладати, да се не појављују и братства супарничка. Нејака братства налазила су неку заштиту и у томе, што су се згруписа-

вала око супарника, или што се знало, да се могу тако груписати. Тако су се око старинаца Ашана згруписавала према Васојевићима од Васове крви новија усељеничка братства из разних племена. У Бјелопавлићима се, например, због бољег срођавања племена нерадо разговарало пред иноплеменицима, јесу ли Бубићи пореклом од Бијелог Павла. Свесно се стварала фикција да су оба племенска огранка од исте крви, а гушила се једна друга традиција да Буба, родоначелник Бубића, није од Бијелог Павла.

Да се створи и развије племе или кнежина потребна је и верска хомогеност становништва, или бар да ни једна од вера не буде повлашћена, да један део становништва не би био изнад другога. Тада може да буде организовано у једно племе или кнежину и становништво православно и католичко помешано — чак и кад је оно национално различно. Арбанашки и католички Затријебач и Коће створили су с нашим Кучима једно сложено племе: сва малисорска католичка племена и наши Кучи бивали су у истој натплеменској заједници; једном, за кратко време, били су у таквој заједници малисорски Клименти и наши Кучи и Васојевићи. Ово је могло да буде само због тога, што је турска држава повлашћавала само муслимане, а друге су јој вере биле једнаке. Због тога православни и муслимани нису заједно могли да створе племенске или кнежинске заједнице ни у становништву национално истом. У већ уобличеним племенима црногорским, брђанским и у Горњој Херцеговини они племеници који су били прешли у ислам, били су изгнани, кад су се племена ојачала према турском власти. Или су се племена разбила кад је један део племена прешао у ислам, или кад се у племе уселило муслимана (племе вранешко у Санџаку, Брсјаци и Мијаџи у Македонији). Изузетак је „бајрак ораховачки“* у призренском крају. Али је ту било остатака некадашње хомогености: бајрак је био састављен од Срба старинаца скоро исламизованих, Арбанаса скоро усељених и скоро исламизованих и Срба старинаца, православних.

Све су народне самоуправе, па чак и сеоске, увек слабо уобличене ако су од измешаног становништва хришћанског и муслимanskог. Муслимани неће да се изједначе са хришћанима у правима и обавезама у таквој самоуправи, јер их државна власт увек повлађује према хришћанима. Турска држава је и заснована на неједнакости између муслимана и немуслимана. Уосталом чим у таквој самоуправи постоји и већина и мањина, мањина мора да се неколико повија за већином. Муслимани нису могли да замисле, да се повијају за хришћанском већином и такву самоуправу нису хтели. Ако су муслимани већина хришћани самоуправу неће, јер су онда двоструко потиснути — и од већине и од државе. У самоуправној јединици још теже од такве већине него од државе. Потискивање тада узме облик преотимања права на колективну земљишну својину и преотимања земљишне сво-

* Бајрак је организација слична племенској.

јине уопште. Због тога су храшћани таквој самоуправи противни колико највише могу. Племе или кнежина у које се уселе муслими, или у коме велики део становништва пређе у ислам, или у коме буде то обоје, престане бити племе (или кнежина). Уопште престаје бити самоуправа колико било. Кнежина старовлашка престала је бити кнежина и због тога што се у њу уселило много муслимана из Брда и из Старе Црне Горе и што се један део становништва из кнежине исламизовао. Кнежина пријепољска и племе вранешко исто тако.

Кнежина је било и у областима са ратарством развијенијим него сточарство и у областима са развијенијим сточарством. Али их у верски нехомогеним областима или није било, или су биле сасвим беззначајне. Није их било због тога што се у кнежинама није могла да реши она противуречност, којој је узрок неједнакост између муслимана и хришћана. А турска власт није ни покушавала да је реши. Хришћанско становништво је тежило да створи кнежине. Њему су потребне: претставници кнежине испред њега свршавају послове појединача, којима је сваки не-посреднији контакт са турским властима, коруптивним и бруталним, незгоднији него муслиманима. Пошто муслимани наше крви нису никде били хомогени за толико дуго времена колико је потребно да се кнежина створи и уобличи, то и није било њихових кнежина. А њима је кнежина мање била и потребна. Арбанаси муслимани су имали самоуправа сличних кнежинским, јер су у неким областима били створили мусиманску хомогеност, а у некима су, у којима су били само већина, уз посредну и непосредну помоћ турских власти, били толико подвласти хришћане, да им нису могли сметати у самоуправи ниучему. Када би пак и где би турска власт била слаба, хришћани би то искористили, те појачавали организацију својих кнежина. Од њих би онда стварали и политичка оруђа за одбрану од турске државе и од Турака, а и што већу еманципацију од државе.

Док племе није оруђе за борбу против турске државе и за еманципацију од турске државе, док није установа са јаче наглашеном политичком активношћу, дотле га турска управа сматра као кнежину и толерише, ако се било уобличило пре него што се један део племеника исламизирао. Дотле може племе остати и мешано, хришћанско и мусиманско. То кнежина не може, али племе може све док не постане организација наглашено политичка, јер су у племену мусимани везани братственичким и племеничким везама са својим братственицима или племеницима. Али кад племе уђе у састав какве иоле чврше организоване натплеменске организације, те постане организација и политичка мало изразитије, онда ни у племену не могу више да заједно остану и хришћани и мусимани, него племенике мусимане прогнају. — А кад је турска држава ослабила, онда је већ и по слабости својој и по неспособности да друкчије ради, пуштала рају у верски хомогеним областима, да све већи део јавних послова преноси у своје кнежине и села. У областима у којима није била верски

хомогена, раја није могла да искористи слабост турске државе и да олакша своје стање ни кнежинском организацијом, нити како друкчије. У тим је областима и слабост турске државе један узрок више, да нашег народа брзо нестаје уколико се не исламизује*.

Да би било јасније и прегледније које неједнакости не ометају сплемењавање а које ометају, дајем преглед онога што је о томе речено у овом поглављу, а и у 1 и 7. — Кад има братства истакнутих, јаких, главарских, то не омета сплемењавање. Чак и помаже. То није била устаљена и утврђена неједнакост**. Ако има утврђених, устаљених неједнакости, сплемењавања не буде. Таква је повлашћеност једне вере над другом. У коме је племену било, она је постала тек пошто се племе било уобличило. Али је у првој згодној прилици била збрисана. Племеници муслимани морали су да се иселе из својих племена и када су били од братства јаких, која имају извесну превласт у племену. Из Бајица се тако морао да исели онај део најистакнутијег братства, Мартиновића, који је био прешао у ислам. Зета се није сплеменила вероватно и због тога што је у њој било прилично муслимана још кад се насељавала. Није, иако је Зета тачно у средини племенске области наше и малисорске. Верска разлика, чак и кад ни једна вера није повлашћена, прилично омета уобличавање племена. Дрекаловићи су, и поред тога што су били организовани крепче него стари Кучи, ипак прешли из католичке вере у православну. Без тога би се, вероватно, теже сплеменили са Кучима. Истина, у сложеном племену кучком има и сада и католика и православних, али је свако од простих племена, која сачињавају то сложено племе, састављено — сем најређих изузетака — од једнверних племеника. У овоме ће бити и узрок због кога је Спич био слабије организован него сва суседна племена црногорска и приморска. И аграрна потчињеност једног дела племеника је таква утврђена неједнакост. Али пошто аге никде нису били племеници, онда може бити сплемењавања и кад су племеници једним делом слободни сељаци а другим чифчије. И у херцеговачким и у брђанским племенима било је чифчија. У некима много. Али аграрни господари нису били племеници и нису били хришћани. У нашим племенима чак ни манастири нису могли да остану први аграрни господари и поред свега свог великог угледа и утицаја***.

На сасвим раном ступњу сплемењавања почне се тежити да веза племенска постане слична крвној, братственој. „Браћа Пипери“, „браћа Дробњаци.“ Да би племе што више личило на крвну заједницу тежило се да сви племеници имају исту славу. У великом делу динарских племена се то и постигло. У оним

* Сретен В. Вукосављевић. Историја сељачког друштва. Књ. I, САН посебна издања књ. ССIX. Стр. 12, 18, 19, 48.

** Сретен В. Вукосављевић, пом. дело, Стр. 294—296.

*** Напред пом. дело, Стр. 296—297.

племенима, у којима цело племе слави исту славу, она је и свечаност јавна „*sacra publica*“ — једна афирмација племенске заједнице. Има и значај скоро политички. Када племе има исту славу, оно по једном од најважнијих обележја личи на братство. Није „купљевина“ навејана са разних страна, него једна заједница која се сродила. Самим тим што је неко братственик знају се и утврђене су његове обавезе према братству и обавезе братства према њему. Ти су братственички односи племену узор, какви треба да буду односи свих племеника. Чак и када сва братства у племену немају исту славу, она у племенима није ипак у првом реду свечаност приватна, породична, него је свечаност цelog братства. И у областима ван племенског живота сви братственици имају исту славу, али је сваки братственик слави као породичну а не братствену.

Племена су понекад мењала славу. Као што су остале послове, јавне, политичке, уређивала зборском одлуком, тако су понекад зборском одлуком и мењала славу. Васојевићи например, два пута. Сваки се племеник морао покорити одлуци. Мењање славе није знак мањег пијетета, него је само знак да је слава јавна. Ту је мењање славе само једна мала реформа у верском и моралном реду, који ред остаје и даље. Племе је морално овлашћено да тај ред може реформисати. У традицији се сачувало да је племе дробњачко једном било одлучило да прима у племе са правом у селини, и у планини, и у гори „сваког брата Србина, — али да узме славити св. Ђорђа, ако га већ не слави“. У неким нашим племенима зна се поуздано и како су братства једно по једно остављала своје старе славе и примала сва исту славу. Врло је редак случај да је неко братство напустило своју стару славу, па примило коју другу, а не ону која се полако усваја у целом племену. Исламизовани племеници престану одржавати обичаје из старе вере, или неке одржавају скраћене и крадом. Стиде се да покажу да су потурице, а и боје се од греха. Али је често да славе. Ово је због тога што слава није у првом реду верска свечаност, него је јавна свечаност, племенска свечаност. Исламизовани Арбанаси Краснићи и сада поштују св. Арханђела као своју племенску славу и по тој се слави својатају са Васојевићима. Наши исламизовани Мркојевићи су сасвим до скоро примали и госте о слави. Лакшем усвајању заједничке племенске славе много помаже то, што је скоро немогуће имати славу мимо племе, јер тако буде толико гостију и толико се много потроши, да слава економски упропasti и сасвим имућно домаћинство. Племе често има и своје племенско светилиште, цркву своју или манастир, сâмо или са још којим племеном заједно. Непотпуније организована племена немају племенску славу. Црнница на пример.

Није племе ни у своме изузетак од других наших великих друштвених заједница. Опште је да народске заједнице имају такве „*sacra publica*“, којима се појачава веза међу члановима заједнице. У племену је то само више наглашено. Кнежина ко-

лашинска (у Ибру), када се била добро организовала, покушавала је једно време да принуди братства да сва усвоје исту славу. Требало им је да се тиме сроде, да притврде своју заједницу, да би били сложнији, јер су били опкољени скоро са свих страна Арбанасима и нашим муслиманима. И сеоска слава је јавна верска свечаност целог села — једна веза више, која све сељане држи у целини. У источној Србији има чак и свечар, који за цело село пали свећу и ломи колач; свршава главни део ритуала исто као домаћин о породичној слави. Ако се неко пресели у друго село, престане славити своју стару сеоску славу, а прими славу села у које се уселио. Породичну славу, као приватну, не мења. Има и да село сасвим престане славити ту „*sacra publica*“. Село Ватош у Тиквешу (Македонија), када се развило у варошицу, дugo времена се канило да напусти сеоску славу, св. Атанасија, али је то учинило тек када је нашло једно друго село, Бојанчиште, да оно прими да слави св. Атанасија. Ватошани су последњи пут славили св. Атанасија у својој варошици заједно са Бојанчиштанима и тада им предали славу.

Да се има иста слава — у томе је било најлакше остварити сличност између племена и братства. Остварити и друге сличности било је тешко. Братствена заједница изражава се још и у томе, што се у братству не узимају међу собом и не кумују један другоме и што су неколико, не потпуно, солидарни у крвној освети. Племе је и сувише велика заједница, те је ово било немогуће увести међу свима племеницима. Па ипак је било и тога. Дрекаловићи, например, који су одавно прерасли у племе, тек су се у последњој четврти XIX века почели узимати међу собом. Не би још ни тада да није најугледнији Дрекаловић, Марко Миљанов, то први учинио. — У таквој тежњи да од сељана сваког посебног села уобличе нешто као крвни колектив, Арбанаси на Косову и у Јужној Морави не узимају девојке из свога села, не крију же-не међу сељанима и имају неколику солидарност у крвној освети. Исламизовани Клименте из племенског отранка Никча, расејани по селима сјеничке Пештери, не узимају ни сада девојке једни у других. — Из овога се види колико је сплемењавање један процес, који је и свестан, плански. Бар фикцију, да је и племе крвна заједница као и братство, хтели су сви социјални и увиђавни племеници. Понегде се таква фикција свесно стварала. У Бјелопавлићима се, например, због бољег сроћавања племена нерадо разговарало пред иноплеменицима, јесу ли Бубићи по-реклом од Бијелог Павла. Свесно се стварала фикција да су оба племенска отранка од исте крви, а гушила се једна друга традиција да Буба, родоначелник Бубића, није од Бијелог Павла.

III. ТЕОРИЈА О ВЛАШКОМ, КАТУНСКОМ ПОРЕКЛУ ПЛЕМЕНСКИХ ОРГАНИЗАЦИЈА

(И старо становништво било је наше; живело у селима, а држало и планине. Дружије је било привредно немогуће живети. — Утврђено је ко су и одакле су преци свега садашњег становништва; Власи нису. — Привреда на катунима била комплементарни део привреде нашег ратарског становништва које је живело у селима. — Забуна је у неких историчара било због Влаха, номада, јер су у историским изворима понекад и наше сељаке звали власима. — Нема доказа за основну претпоставку катунарске теорије да су у Средњем веку племенске организације биле разбијене. Ни за претпоставку да је турска држава помогла њихово стварање. Зна се да је неке и разбила)

Неки историчари подржавају теорију, да је наша феудална држава била разбила динарска племена, па су Власи, сточари, који су живели у планинским деловима племенских земљишта, сишли као „бојовне организације“ и наметнули нашем становништву племенске организације.

Истина је да је у гдекојим планинама бивало понешто Влаха, који нису радили о ратарству. У областима племенског живота најмање. У већини динарских области није их било. Али су ту Власи номади, без непокретних насеља. Они су с времена на време долазили у планине, у њима живели само лети и били само закупци пашњака. Као такви имали и своје старешине. Ако су пак ти Власи били негде насељени стално, држали су целу неку планинску област — и висока и низа села. Тако је имало и Мијака, који су били само сточари. Ни они нису били никада насељима распоређени тако, да у једном селу, кнежини или племену они држе планински, а неко друго, ратарско, становништво држи жупски део земљишта. Мијачки сточари су насељени у пространим планинским масивима, у којима у близини жупног земљишта има сасвим мало. Имају сталне куће, груписане у сеоска насеља, на низим земљиштима, у којима део породице, највише жене, деца и старици, живе за стално. — Арбанаси су се усељавали прво у планинске области и били много више сточари него ратари. Стварали су неке друштвене заједнице, које су понегде сличне племенима, али нигде нису стварали језгрозаједнице, било племена било нечега сличног племену, било дружије неке друштвене заједнице, на планинском делу земљишта те заједнице, па да онда наметну ту организацију и осталом становништву на земљишту те заједнице. Нису нигде створили тако што, иако су они, пошто су се исламизовали, могли у Турском стварати шта су хтели и како су хтели. Све своје облике друштвених заједница стварали су потпуно несметано; државна власт их је и повлађивала у свему.

Зна се поуздано да су и најстарији усељеници затекли цело становништво сваког племена у сталним насељима на ратарском делу племенских земљишта. Нижи је део земљишта био за стал-

на насеља и за ратарство свему становништву, виши део за издиг, за летње сточарство свему становништву. Тај доњи, жупни, део земљишта сматрао се главним делом, те се по њему цело земљиште племена или кнежине називало жупа. О томе да је на земљишту жупе једно становништво живело у доњем делу, а друго становништво у горњем нема никаквог трага на земљишту наших племена, а нема ни најмутнијег сећања у народу. А у областима племена традиција досеже до у врло дубоку старину. Све што су забележили сви испитивачи Цвијићеве школе слаже се у томе, да су досељења садашњег становништва била у ратарски део племена, у сеоска насеља. Била таква чак и када усљеници раде о сточарству много више него о ратарству. Нема уопште никаквог сећања о томе, да су усљеници затекли на земљишту истог племена два становништва различна етнички, или бар по привреди, па било да су насељима измешана, било да су раздвојена. Ми смо се, истина, усљавали прво у планинске области, али и у тим областима подизали стална насеља и стварали ратарска земљишта у нижем, жупнијем, делу села, кнезине, племена, а височија земљишта остављали за сточарство свему становништву, које, цело, живи у сталним насељима на жупнијем делу. То је становништво на тим сточарским земљиштима подизало своја привремена, летња насеља. У племенској области земљиште је такво, да ни једно племе не би могло живети друкчије сем да држи цело земљиште свог племена: жупни део за ратарство и стална насеља, планински део за летње сточарство и привремена насеља. Планине нису такве да би се на њима могло живети од самог сточарства, или од сточарства и планинског ратарства, а жупе нису такве да би се на њима могло живети и без летњег сточарства.

Из научних испитивања Цвијићеве школе види се поуздано, да се ни у које наше племе становништво није усљавало тако, да се једни насле на само сточарско земљиште, а други на само ратарско, жупније, племенско земљиште. О таквог насељавању нема ни најмутнијег сећања каквог. Још није изнет ни један доказ, којим би се тврдило да је, од почетка овог усљавања, на земљишту којег било племена становништво било тако распоређено. Увек је све живело у насељима у жупнијем делу и увек одатле држало и планину. Сва организовања, па чак и организовања за освајање или одбрану планине, сва привредна и друштвена делатност у племену били су из жупног дела као главног средишта и чинило их је становништво једно. Свима привредама главно средиште било је у сталном насељу, у ратарском делу племена. Ратарска привреда била је средишна привреда чак и када је ратарство било економски мање важно од сточарства. Катуни на планини били су катуни становништва које живи у жупном делу. Све уредбе у племену стварале су се из сеоских насеља из жупног дела племенске привредне целине. И све уредбе о планини и о „планини“ као нарочитом режиму привредном и

правном.* Сточарске уредбе о издигу и паши, које су најважније уредбе у режиму „планине“ и уопште најважније уредбе привредне у већини динарских племена, стварају се из жупног дела племенског земљишта. Никада у сточарском делу земљишта села, племена, кнежине, или крајишке пуковније није живело неко посебно сточарско становништво, него је о сточарству на том земљишту радило становништво из ратарског дела те јединице. Истина, било је да над неким пословима у планинском делу земљишта буде посебних главара, али су то главари над нарочитим пословима у „планини“. И они су из села као и остало становништво; нису из планине. Тога је било сасвим до скоро и у областима племенским и ван тих области; „Старешина планине“ у Црној Гори, например, или „арамбаша“ у средњој Далмацији. Таквих главарстава има над неким посебним пословима и у самом жупном делу племенских земљишта. Има их и над пословима о води.**

У племенима се памте сва главна збивања одако је почело обнављање и сплемењавање садашњег становништва. Зна се да куће нису никад биле у планинском делу племена. Најстарији трагови сталних, непокретних, насеља су сви у жупном, ратарском делу племена, у коме су насеља и сада. Не само трагови кућа и привредних зграда, него и сви трагови цркава, гробља, гувана итд. Сви трагови насеља, који су се одржали, трагови су становништва ратарског. И из распореда насеља братства види се да ни најстарија братства нису никад била насељена на планини. То се види и из распореда баштина. Ни једно братство нигде нема баштину, које су му старевина, око катуна у планинском делу племенских земљишта. И из начина како су раздељене баштине и колективна земљишта и из распореда земљишта у режиму селине и земљишта у режиму „планине“ види се јасно, да је цело привредно земљиште, и ратарско и сточарско, распоређено само по једном привредном плану једног истог становништва, које цело живи у жупном делу племена и одатле држи и земљишта у планини и колективна и приватна. Сви материјални трагови и сва традиција сведоче да је тако било и раније. И у најстарија времена, она која се памте, у жупном делу — ратарске баштине и селина, у планинском делу — земљиште у режиму „планине“.

Од турске инвазије, па све до новијега времена никада није у динарским племенима било становништва које је становало на планини, на катунима, застално. Већ по томе није тачна теорија о пореклу племена из катуна. Тога није било ни у оним племенима која имају најпространије планине и са најбољим и највећим пашњацима (Дробњак, Кучи, Вацојевићи). И за теорију катунског порекла племена, као и за сваку другу, треба објаснити,

* Напред поменуто дело. Стр. 224—254.

** Сретен В. Вукосављевић. Сеоске уредбе о водама. Пољопривредно Издавачко предузеће. Београд 1947. Стр. 110—114.

како је било распоређено на племенском земљишту то катунарско и то ратарско становништво и насељима, и својим привредама, и земљишним својинама, приватним и колективним. Нису могла та два становништва живети у неком безвоздушном простору, па да и не треба тражити какву везу међу њима.

Чињеницом пак да су свуда у нашем народу насељавале прво планинске па ниже области не може се ни доказати ни оповргнути теорија о катунарском пореклу наших племена. И у тим планинским областима ни једно село се није населило друкчије него у ратарски део свога земљишта. Истина има доста села, која су своја насеља спустила са нешто више дела свога атара у нижи део. Али су та села ван динарске области већином. Пре-местила су се стога што су се насељима морала примаћи новим искрченим ратарским површинама, које су постале веће и важније, него што су биле оне ратарске површине око првог насеља. Сва су та премештања била само у новије време — после ослобођења од Турака, те се зна поуздано како су се преместила и зашто. Сва су та села и својим ранијим насељима била на ратарским земљиштима и била ратарска. То се несумњиво познаје по њиховим селиштима, по местима на којима су била и по преосталим земљишним својинама око селишта. После великих разура и исељења бивало је и да се повећа онај део земљишта, који је под режимом сточарским, катунским, а смањи земљиште и сточарско и ратарско, које је под режимом ратарским — и радна земља и колективно земљиште у селини. И у областима племенског живота и ван њих сећају се времена, не много давнашњих, када је тако бивало. Али је и тада на свему земљишту становало исто становништво, које је само друкчије него раније искоришћавало та земљишта. Прастаре уредбе о сточарству на „планини“ показују како су сви радови око сточарства на „планини“ били синхронизовани са радовима ратарским у жупи. Преко зиме стока је негде око сеоског насеља или у сеоском насељу на пашњи спролећа на паши на селини; када се на ратарском делу земљишта ливаде забране, стока се изгони на „пролећне планине“, које су ирочито организоване за „изјавак“; када се ливаде око сеоских насеља покосе, онда је „сјавак“ на пашу на ливадама око сеоског насеља. После опет изјавак на покошене ливаде и на пањаке на прољетним планинама, па тек онда издиг на „планину“. Сва та крећања стоке управљала су се према ратарству, према пуштању стоке на пашу на ратарским површинама, ливадама и њивама, и према забрани паше на тим површинама. Никад привреда на планини није вођена издвојено, нити је то кад могло бити. Увек обе и увек упоредо, што значи да се никад није могло живети ни на самом планинском делу племенског земљишта ни на самом жупном делу.

Било је склањања све чељади на катуне — увек много: због разних нереда или због куге; било је сасвим мирних сеоба на катуне. Али се у народу не зна ни за каква премештања породица из насеља организованих у планинском делу племенског зем-

љишта као катуни, у насеља организована као куће у жупном делу племенског земљишта. Не изгледа ни да има каквих историјских извора, из којих би се видело да је тако што некада бивало. Никаква ни трага ни знака нема, који би се ма и натегнуто могао протумачити тако, као да се у племенима у ранијем, старом, саставу њиног становништва тако кретало насељима. У динарским областима нема никаква трага или знака, да су номадски или други који сточари ни на неки друкчији начин прелазили са својих катуна у жупни део земљишта свога или туђег племена. Само у Македонији, у најновије време, и то појединачно и врло ретко, има да Влах Карагачанин купи имање и насељи се у Пелагонију или Овче Поље. Уопште нема нити је могло бити каквих сточара насељених застално на племенским планинама; нема становништва које није и ратарско; нико се не уселива прво у планински део племенског земљишта, ни сточар ни ратар ни други који било. — Било је у нашем народу много разних премештања насеља на близину. Из узрока разних. Село Берчиновци, например, у Трговишком Тимоку преместило се насељем на своја друга привредна средишта, на „државе“, у којима су била привремена насеља, кад им је 1876 године турски башибозлук попалио сеоско насеље. Ту су и остали. Осамнаест заглавских села је тако у XIX веку преместило своја насеља ближе својим новим ратарским површинама*. Ова пресељавања сеоских насеља су пресељавање ратара из ратарских насеља на нове крчевине ратарске земље. Зна се несумњиво да је таквих пресељавања ратара на нове ратарске земље било и у области динарских племена. Али у динарском кршу нове крчевине су биле највише на планинским површинама. Зато су у области динарских племена та премештања народа у ранија времена била из жупних делова племенских земљишта на виши. Главнина племена требјешког из најжупнијег и најпитомијег дела Никшићког Поља преселила се у Ускоке и Ровца; тако делови дробњачких братстава из жупног дела племенског земљишта на висока Језера; тако Коњушани и Цецуни (у Ваљевићима), једним делом на своје планине. Ниске, лушке, земље је мање и било, те су ретка и премештања насеља са виших на нижа земљишта. Тако поткрај XIX века било их је нешто више — када је држава давала напуштену муслиманска земљишта у Никшићком Пољу, улцињској Крајини и поред Зете. Али све су то само премештања кућа, сталних насеља, са једног места на друго, а не из катуна у куће. — За теорију о постанку племена из катуна, од катунара, нема у свима тим премештањима ни најмањих доказа.

Никоја привреда, о којој се може радити на самим планинским деловима већине наших племенских земљишта, не омогућава да се на катунима може живети дуже него по три месеца у години — или мало више, или мало мање. На тим планинама нема

* Сретен В. Вукосављевић, Историја сељачког друштва, књ. I, стр. 25 и 273.

паше сем за толико. Оне које су најпространије и највише травне, високе су, те стока не може остати ниј за три месеца. На планинама се не може покосити сена колико стоци треба; нити може родити жита и друге људске хране сем сасвим мало; нити најжети сламе толико да иоле осетно попуни недостатак сена. Не може се никако замислити ни то да неко становништво може живети чак ни тако, да му главна насеља, непокретна насеља, буду у планини, да око њих ради о сточарству као главној привреди, а да на низним деловима племенских земљишта има ратарска насеља као привремена, око којих ради о ратарству. Привремена насеља у којима се живи девет месеци у години, а главна насеља у којима се живи три месеца у години! Истина, има, у новије време, да су главна насеља на вишем делу неког земљишта, а споредна на нижем. Али само ако то више земљиште није много високо и ако је плодно, те се на њему може развити главни део и ратарске и сточарске привреде. На нижем делу земљишта су споредна насеља, а око њих озими усеви, воће, кукуруз, виногради и поврћа — оно из ратарске привреде, што не може, или не може добро, да успева око горњега насеља. Али и то су ретки, појединачни, усамљени, случајеви. Већом групом да тако буде познато ми је да има око триста златиборских имања у Пожешком Пољу. Није могуће износити на планину, на катуне, пйну, кабасту и тешку. Врло би тешко било и људску храну, сву, преносити на планину. Око планинског насеља паше сјесени нестане рано, а спрлећа доцкан почне. Ни најбоље планинско имање не може да исхрани већи број стоке на самој пјиши за целих девет месеци, за колико нема паше на планини. Или се смањи број стоке, или се испомаже јесењом и пролећном пашом негде на низним земљиштима. У кришу, у коме живи већина динарских племена, уопште нема доволњих услова за велики развитак главне гране сточарства — овчарства. Услови за стварање и развијање иоле бројнијег сточарског становништва уопште је било много мање на земљишту претежне већине наших динарских племена него и у којој другој нашој области. Зашто баш на томе земљишту да се појача сточарско, влашко, становништво мимо све наше области? Како би се могло на тим планинским деловима земљишта уопште икада и насељити неко сточарско становништво?

Без одласка на зимовнике не може сточарство у тим кршевитим планинама највећег дела наших племена да се развија толико, да о њему може живети иоле бројније становништво. Али и приморски сточни зимовници тих планина много су тескобнији него зимовници оних планина, са којих се иде у албанско и беломорско приморје. Сточари Власи, или други који, имају у свима нашим планинама много боље свих услова развијања него у планинама динарских племена. Они уопште не могу у иоле већем броју бити на сељени у планинским деловима територија наших динарских племена, него могу само лети долазити, па и то у мањем броју него на друге наше планине. У нашим кршевитим динарским планинама није нимало обилато ни летње сточне

хране. На тим планинским земљиштима не може никако да се намножи толико сточара, ни номада ни стално насељених, да би могли имати неки урачунљив удео у стварању наших племена. Не може се никако одржати ни последња претпоставка да су те „бојовне организације“ влашких сточара, који су „организовали наша племена“, биле организације номада влаха. Кад би и била нека велика надмоћност над ратаром бити сточар, она би била јако смањена над ратаром који је и сточар. А наши су ратари били више сточари него ратари — али са ратарством као средишњом привредом.

Који би то били квалитети, који те влашке номадске сточаре чине толико супериорним над нашим ратарима, да могу сваког пролећа освајати њихове планине и планинске пашњаке и да могу на силу сваког пролећа продирати до племенских планина, кад већ живети за ову годину на тим планинама не могу? — Могли су долазити само на неке делове планина, само по некој мирној погодби са становништвом испод тих планина, и само мали број. Без врло велике надмоћности и бројне и војничке нису могли држати племенске планине мимо воље тога становништва. Сем ако би били муслумани, па да их турска држава хоће живо да помогне. Планине су биле врло важне и за ратарски део становништва испод њих. Својим онолико развијеним сточарством, колико је било у временима турске владавине, наше ратарско становништво није могло опстати на самој лјији и на пашњацима са самих селина. Ти су ратари морали да сезонски преносе један важан део сточарства на земљиште у планине. Ратари морају држати и жупу и планину. Како да се одрже у власти над племенском планином ти номади, кад је она неопходно потребна бројно знатно надмоћнијем становништву, које на неколика километра даљине живи у насељима сталним и о привреди устављеној, везаној за насеља и земље око насеља! Власима, сточарима, није могла повлађивати ни турска држава, јер су из привреде ратарског становништва и држава и муслуманска аграрна гospода имали своја главна примања.

Ко су и одакле су садашњи становници наших племена зна се поуздано. Испитивања Цвијићеве школе о пореклу становништва, као и други податци о томе — све је једнако и све се слаже једно с другим. Јасно се види да се у сваком племену бар по који пут разредило становништво и ослабило организацијом, а понеко племе било разурено и народ развејан. Дошли су уселењици — не сточари, него ратари који раде и о сточарству. Разложно је претпоставити да су и у матичној земљи били у непокретним насељима у жупном делу земљишта, јер иначе не би могло бити да се бар понеко понегде не насели у височији део племенског земљишта. Сви су се насељавали сталним непокретним насељима у жупни део племенског земљишта и одмах стварали ратарске баштине или заузимали искрчене баштине отсељеног становништва. Увек у оним жупним деловима племена у којима су

и сада и насеља и баштине. Сви изреда резултати тих научних испитивања су супротни поставци да је у каквом сточарском, влашком или другом којем, становништву било организационо је-згро наших племена. У досељеном становништву — које је сада већина у свима племенима — нема ни трага од неког таквог сточарског становништва. Нема ни трага међу старинцима, који су скоро свуда мањина, а често мањина сасвим незнанта. Из тих испитивања се јасно види да ни ти старинци нису никада били насељени у горњим деловима племенских земљишта, нити били сточари. Уосталом они су били потискани убрзо после досељења новог становништва, те нису могли бити организационо је-згро племена. За иноротце уопште се не зна у племенима, сем за покојега Малисора, који се исто насељавао у жупни део племена. Сва ова испитивања Цвијићеве школе била су вођена минуцио-зно, племе по племе, братство по братство. Не могу се толико пот-ценити таква испитивања, па поставити једна теорија, директно супротна научним резултатима тих испитивања, а да се чак и не покуша прво оповргнути те резултате доказима каквим таквим.

Ново становништво које се усељава на опустела земљишта полако се сплемењавало. Народне традиције о сплемењавању ве-рдостојне су, иако сва та врења, сукоби и сроћавања нису мора-ли бити сваки тачно онако како се у народу прича. Али традиција, узета у целости, приказује главни правац развитка и стил тих догађај тачније него икоји други историски извори. Још од тур-ског освојења па до пре стотинак година у нашим се племенима мало мењао поглед на људе и односе. Пошто се то није мењало, шта би друго могло бити узрок да се историска традиција у пле-мену прекраја! Од ових усмених историских хроника народ тра-жи конкретну истинитост догађаја. Има критеријуме друкчије него за песму о историским догађајима — онима који нису ло-кални. Да ни по чему другоме конкретна истинитост се одржава баш по томе, што свако исправља причања која се удесе да буду за некога повољнија, него што се догађај десио, а за некога не-повољнија. У овој историској хроници народ хоће конкретну ис-тинитост причања о ономе што се догађало. У причањима о дога-ђајима старијим од три-четири века понешто се заборави како је било, понешто заборави и да је било, у понечему се традиција употпуни уношењем исконструисаних објашњења и појединости. Слично добром историском роману и драми истинитост буде у неку руку само уметничка: тачно је сликање људи и прилика — и када понешто није било у свему онако каква је фабула. Али то није само нека појединост, важна или неважна, јесмо ли племе организовали ми племеници, или неко са стране, него је то нај-крупније и најважније што народна историска традиција треба да каже. Ако племе из некога поноса и прекроји историску тра-дицију о томе, оно би је могло прекрајати само за своје племе. За суседна не би. Али племена не даду једно другоме да прекра-ја ни његову традицију како коме треба.

Нигде ни за које племе нико не прича да су га организовали Власи, или други инородци, или иноплеменици. Племенске историске хронике нити се стварју, нити препричавају онако напамет. Има у племену пуно живих сведочанстава за оно што се прича. Имају, например, рушевине куле некога историски значајна човека, има његово братство, које зна сву историју својих разура и исељавања у вези са историским догађајима, сву историју својих насеља и земљишних својина, знају се тачно поколења од тога историски значајног човека, зна и неки мали број поколења до њега. Историја тога братства уклапа се у историју осталих братстава у племену. Таква су сведочанства и гробља, посебна братствена, или заједничка са посебним братственим деоницама, по којима се зна, да ли су неке породице од старине из истог братства или нису. Имају мрамори на гробовима гињеника, за које се гињенике зна ко су, када су и како погинули, по чему се може утврдити веродостојност старе традиције о неким борбама. Понегде имају читуље старе по више од двеста година, које обухватају цела братства или бар целе неке огранке братстава и које су врло добар хронолошки извор: имају исте славе и различне славе, има да се у неким целим колективима не узимају међу собом. Врло су важна сведочанства неједнака права у „планини“, издаљене планине, заједничке планине, стара суседства, или јасни докази да су нека суседства кућама и баштинама скорашиња. Још је пуно таквих живих сведочанстава, која традицију фиксирају, освежавају, која „не даду лагати“. У племенима још више него другде има се у народу велики смисао и велико интересовање за локалну историску традицију. Са добром методом, у истину научном, са великим познавањем свих историских извора сем оних писаних, са великим критичношћу, са непристрасношћу на коју једни друге приморавају, сели би људи паметни и озбиљни, па сатима распредали, например, које се главарско или друго братство пре кога доселило, који су у којих „ватру узели“...

Ово о распореду становништва чисто сточарског и становништва коме је ратарство средишна привреда написао сам само по проучавању у динарској племенској области. У другим областима то је могло, понекад ретко, бити унеколико друкчије. Нарочито у областима већих равница, са пространим и ниским побрђима око њих. На таквом земљишту може да своју привреду организује становништво коме је ратарство средишна привреда, али се бави и сточарством. Ако иза тих побрђа има широких, високих, травних планинских масива, на њима самим може да организује своју привреду становништво сточарско. Нити су томе сточарском становништву неопходно потребне равнице, ни ономе ратарском те планине. Такве су, например, планине, њихова побрђа и равнице на западу Македоније па до Шара. Али ма шта се проучавањима таквих области буде утврдило за распоред становништва у њима, то не вреди и за динарску племенску област. У њеним малим и не плодним пољицима и уским

долинама, у њеним јако разуђеним планинама, сувим и кршевитим, нема привредних могућности, да се могу у једном истом крају сместити два становништва упоредо. Ту не може да се живи ни од same планине, ни од самих побрђа, пољица и долиница испод њих, него се мора да организује комплементарна привреда на целом земљишту.

Да је по племенима црногорским, брђанским и херцеговачким било у средњем веку катуна и то се наводи међу доказима катунског порекла племена. — Нико не може оспорити катуне у области племенског живота; скоро сва динарска племена имају их и данас, а нека сасвим много. Има једна традиција да је Катунска нахија била „планина“ зећанског становништва и по њој били катуни, па да је зећанско становништво за време турског освајања побегло на катуне и тамо засновало села и сеоска насеља и сплеменило се са старицима. Катуна је имало и по осталим, свима без изузетка, нашим областима, па и тамо где планина нема. Понегде су се и звали катуни — што се познаје по топономастици тих области*. У њима станује део чељади, који ради о стоци, или углавном о стоци. Народ те катуне, или како се где зову, сматра насељима и кад се у њима станује само по три месеца у години и када тако станује само део чељади. То збуњује и наводи на мисао да су наши катуни били нека главна насеља и да су из њих могла постати племена. Иако народ зове насељем и једно и друго, разлику зна добро. У „Сентенцији планине усташке и Бјелопавлићке у Сињајевину“ од године 1887 каже се за морачки катун, да је „насељен при самој граници“, иако се из саме сентенције види да се у њему сме становати са стоком најраније од 15. јуна (по старом календару). Ако се исправно не уочи разлика између катуна и куће, не могу се добро разумети она сезонска премештања из катуна у кућу, из куће у катун, нити она привремена склањања од какве невоље из куће у катун. Ако се оштро не повуче разлика између таквих кретања и правих сеоба, него се та сезонска премештања или та привремена склањања од невоље схвате као сеобе, онда буде забуне, која помогне да се створи теорија о постанку племена таквим „сеобама катунара“ у жупне делове племена.

Повеља Ђурђа Црногорића из године 1494** је докуменат, као да је нарочито пробран, за доказ теорије о постанку племена из катуна. Са мање навијања у тумачењу него икоји други за који знам, он се може разумети као да на катуну застално живи неко становништво — и властела чак. У њој се помиље „24 властел околниех катунах“ (Љешљани, Калођурђевићи, Пљешивци, Малоншићи, Ђеђеза, Комани, Гољемада и Крусе). — Планине на којима су могли бити ти катуни и све околне планине нису ни

* Напред по: дело, стр. 224—254, а нарочито стр. 236—237.

Д-р Бранислав Ђурђев, Турска власт у Црној Гори у XVI и XVII веку, изд. „Светлост“, Сарајево 1953, стр. 102.

простране, ни високе, ни травне толико да би се на њима могло развити неко иоле урачунљиво планинско сточарско становништво и имати властеле влашке или друге какве. Оне су такве да на њима никако неби могло неко становништво живети од сточарства. Могле су само служити за издиг стоке становништву ратарском и то само таквом, које нема стоке колико би било нормално ни ратарско становништво да има. Претпоставку да је на овим пла-нинама, које се у повељи помињу, живело о сточарству неко влашко становништво одбациће одмах свако, ко било лети било зими изиђе на њих. Увидеће да то никако није могуће. Али је могуће да је тачна ова друга претпоставка: Зна се да је за време дугогодишњих ратова око Скадра српског становништва нестало у скадарској равници. По времену из кога је повеља, могло је бити да се на те катуне склонило ратарско становништво из зе-ћанске равнице — и оно чији су то били катуни и друго и из дру-гих области. И населило се, али за привремено, као што је то у сличним приликама бивало и у XIX веку. Око некадашњих ка-туна створило ратарске земље — на целом томе простору никде нема земљишта толико високог, да на њему не могу успевати жита. Пошто се прилике нису побољшале, оно се није вратило у своје жупе, које су, доцније, населили исламизовани Мализори. Због тога су те жупе биле толико опустеле, да су, по традицији, туда Клименти куповали, пре не више од 300 година, земљишта, за цефердар — пољаном у дужину колико тај цефердар добаци.

До у најновије време становништво се у сличним невољама склањало на своје катуне. У другим деловима динарских пле-менских области имало је и катуна друкчијих него ових, који се у повељама помињу. На вишум, пространијим и више травним планинама. Они су и даље остали катуни. Например, Иванбегова Корита на Ловћену. Имало и сталних сеоских насеља испод тих катуна. После турског освајања стална насеља су се, и стари-начка и дошљачка, згруписала око тих ранијих сеоских насеља и око оних катуна, а нека нова стална сеоска насеља, због тек-скобе, подигла и височије. О скадарском српском становништву се не зна куда се склонило испред Турака. Претпоставка да се склонило у Стару Црну Гору, делом и на своје катуне, вероватнија је него друга која: Ту му је било најближе и најзаклоњеније од Турака, а ако су му и ту били катуни, највероватније, је да се склонило на своје катуне. Да су му бар по неким деловима Старе Црне Горе били катуни и то је вероватно. Али су све ово само претпоставке — досад недоказане. Ако ово објашњење повеље Ђуре Црнојевића није тачно, значило би само то, да племена нису постала из катуна ни на овај начин. Ако је тачно, ако је у истину било оваквог постанка племена из катуна, онда би и ова повеља била доказ више, да динарска племена нису постала од сточара, Влаха, или других којих сточара, него су их, сасвим супротно ка-тунарској теорији, створили наши ратари из зећанске равнице, који су се склонили од Турака на своје катуне, па после те ка-

туне претворили у ратарска насеља, када се увидело да се не могу вратити у своја села.

Катуна на „планини” били су због несигурности згруписани у већини племена. Баштине око катуна су све новије, створиле су се откако је сигурност постала већа, те се смело катуне разгруписати сваки у средину својих баштина. Па чак и када су те планинске баштине настале, није се задugo ни делом чељади ни стоке зимовало на планини. На њивама на планини сејала су се само јара планинска жита. Оно мало п ће са ливада и њива, и жита, сносило се у сеоско насеље, уколико се не потроши на катуну сјесени. Када су се баштине око катуна повећале, те се повећала п ћа и храна на планини, онда се, и то само на неким планинама, почело и зимовати, пошто се већ није могла п ћа да сноси у сеоска насеља. Али су главно насеље и главнина чељади и даље били у сеоском насељу, у жупном делу племенског земљишта. Ни онда није било да се становништво подели, па да један део живи на самом катуну, сем ако је катун на ниском земљишту, те се и око њега раскрчило доста баштина — колико је доволно за ратарску земљишну основицу домаћинства. Десбе међу породичним деобничарима биле су увек тако, да сваки деобничар добије и део у баштини у планини и део у жупи. — Све су то знаци да су планина и жупа били једна привредна целина, да су се допуњавали у домаћинству. Друкчије се и не може иоле добро да организује ратарство и сточарство упоредо, нити могу да се распореде радови, како ни у жупи ни у планинском делу домаћинства неће имати у извесним данима нагомиланости радова, а у извесним данима превише незапослености. Када деобничари почну делити: једноме сав део у планини, другоме сав део у жупи, онда, увек, после таквих деоба, настаје раселица на планину оних деобничара, који добију део у планини. Таквих је деоба било само у доцније време, па и то сасвим ретко; ретке су и сад.

Је ли катун био увек што и сад: друго привредно средиште, обично само летње, сточарско, у планини? — Из старих споменика не може се о томе поуздано сазнати. У њима се влах и катун помињу често заједно, а сам катун најчешће у областима планинским. То двоје ипак није доволно за прецизну дефиницију катуна. Недовољно је нарочито због тога што се из споменика самих не види, да ли се у неком одређеном случају мисли на влаха, сточара сваког, или на Влаха етнички. Али за потврду или за обарање теорије о влашком, катунарском, пореклу наших племенских организација није ни потребно знати тачно шта је био катун. Ако би се утврдило да је катун био оно што је и сада, онда не може остати теорија о силаску, сеоби, неких јаких група Влаха са планине, са својих катуна, у села испод планине; не може остати теорија о влашком, катунарском, пореклу наших племенских организација. Ако би се пак утврдило да катун није био на планини, или да је био ратарско средиште, онда то само по себи противречи свакој теорији о каквом било силаску Влаха или

влаха сточара са планине у жупљанска села испод планине и о њиховом стварању племенских организација у томе жупљанском становништву. О претпоставци да је катун био стално привредно средиште, или бар главно привредно средиште, Влаха сточара (не влаха) на планини, било је речи у целом овом поглављу. Није потребно понављати. — А ако је катун био неко ратарско привредно средиште, из кога се ради и о сточарству, онда у њему нису били Власи, него власи — који овој теорији ништа не требају. Још јој и сметају. А ако је било катуна од свих ових врста једновремено...? Или и од још неке врсте...? — Ништа од свега што се може нагађати о катуну у оним временима не би могло бити потврда теорије о влашком, катунарском, пореклу племенских организација.

Теорија о катунарском пореклу организације наших динарских племена ослања се на претпоставку, да је наша феудална држава била разбила динарска племена. Та претпоставка може бити истинита, али се она досад не доказује ничим сем опет претпоставкама. Прво — претпоставком да је наша феудална држава морала разбити племена — по „општој историској законитости“. Не може се примити ни та претпоставка док се не докаже, да је у нас заиста било тако, јер није бивало свуда по тој „општој историској законитости“. У Шкотској су се, например, племена очувала поред најбоље организованог феудализма и поред дугог не прекинутог трајања феудалне државе. У нас нико није ни испитивао је ли наша феудална држава разбила наше, и малисорске, племенске организације, и како их је то разбила. Истина је да се у најпотпунијем историском извору из наше феудалне државе, у Душановом Законику, племена не помињу. То није доказ да нису ни постојала. Ни динарска племена, ни наша племенска област, нису онда били толико значајни, да се морају поменути. Уосталом прописи о жупама могли су бити и прописи о племенима. Исто као што су племена, већином, била пред турским властима кнезине. Прописи о „жупским пасиштима“ указују на неку организацију јако сличну племенској „планини“. А „планина“ је један од најважнијих елемената племенске организације. Али се у другим средњевековним изворима народ на неким местима у племенској области помиње под племенским именом, којим се се сада назива племе на томе земљишту. Чак и пред саму пропаст наше феудалне држаље (у већ поменутој повељи Ђурђа Црнојевића).

За тврђење да је наша феудална држава разбила динарске племенске организације, или да није разбила, потребно је сазнати колико су старе земљишне међе динарских племена и да ли су још из наше феудалне државе. То није ни проучавано. Познат ми је само један научни рад о томе*. У њему је утврђено да су и у нашој феудалној држави земљишне међе села по ободу

* Павле Мијовић, Студија о црнничким племенима (рукопис).

Црмнице, које су и међе племенске, остале све до сада исте, какве су биле у средњем веку. Међе су важан елеменат племенске организације, а у Црмници тај организациони елеменат наша феудална држава није била уништена. Има један историски извор, који јасно и потпуно противречи тврђењу, да је наша феудална држава није била уништила. Има један историски Балшић, који је био зетски господар пред крај наше феудалне државе (умро је 1385 године), жали се млетачким властима у Котору како „горњозетска племена“ неће да слушају његова наређења него „живе по старински“*. Из овог Балшиног писма се види, да су племена не само постојала, него и да су била јака. Овоме доказу могло би се приговорити само једно: Балши је могло бити потребно да се пред млетачким властима правда, што им нешто не може или неће да учини, па је сваљивао кривицу на племена. Нека би и било тако. Али се већ и по самоме овоме писму види, да су племена била ишак толико јака, да је могло изгледати вероватно тврђење, да она неће да слушају Балшина наређења. Млетачке власти су биле сасвим близу и знале Зету, те их Балша не би варао каквим тврђењем, које не би било вероватно. — За тврђење, да су наша племена била разбијена пред крај живота наше феудалне државе нема оваквог доказа ни једног у историјским изворима.

Није, даље, испитивано како је то и због чега било, да је турска држава омогућила стварање племенских организација. Напротив. Колико се зна о томе, засад се зна само да је турска држава разбијала наша племена, на никшићкој површи и племена лужанска око Зете и племена брсјачка и мијачка у Македонији. Разбила их у рана времена, када је држава била најјача и најорганизованија. Ако би што у турском држави могло деловати по-вовољно на стварање племена, то би могла бити једино непотпуност или слабост турске државне организације. Међутим о нашим се племенима зна и у раним временима турске државе, кад је она била јака и чврсто организована; зна и у временима нереда и бесуђа, када је државна организација била олабавила. Народ на никшићкој површи још у XVI веку био је организован у племена, када се под вођством војводе Грдана бунио против турске државе. Ако је пак слабост турске државне организације била услов за стварање наших племенских организација, зашто се оне нису стварале за последњих две до три стотине година, када је турска држава била најслабија. Ако се пак хоће да тврди да је по нечemu, неодређено по чему, тада било већ и у Турској прошло време за стварање таквих архаичких друштвених облика, како је могло бити, да се у крепко организованој држави црногорској створе нова племена, рудинско и побљско, пред крај XIX века! Да је у врло рано доба турске владавине народ у динарској области био

* Јагош Јовановић, Стварање црногорске државе и црногорске националности, Цетиње 1947, стр. 61.

организован у племена има још доказа: зна се да су и најстарији усељеници у племена, који су дошли из племенске области, дошли из организованих матичних племена. Често имају свеже традиције о сродству са братствима из матичног племена. Ако су племена из којих су дошли, просте племенске организације, па имају заједничку славу, онда ти усељеници имају исту славу. Ако сада немају, знају да су је имали, знају кад су је променили и зашто.

Нека би се чак, и поред свега овога, и доказало да је тачна претпоставка, да је наша феудална држава била разбила наше племенске организације, па, даље, доказало да су се оне изнова створиле а не обнављале у рана времена турске власти, ни тиме се не доказује да су их обновили Власи сточари, а не наши усељеници и наши старинци у тим племенима. Како би се то затро сваки траг таквог великог и важног стваралачком делању влашских сточара? Затро сваки траг и њима самима. — Стопили се, ваљда, са нама — шта би друго могло бити? — Не стапају се тако брзо два различна становништва. Македонски Брејаци и Мијаци нису два разна становништва; њима су сасвим одавно разбијене племенске организације; измешали су се понегде међу собом — па се ипак и данас зна, и у мешаним селима, ко је Брејак ко Мијак. Да би теорија о влашком пореклу динарских племенских организација могла бити вероватна, треба претходно расправити и то шта је било са тим Власима. — Када су се, како се каже, после турског освајања наново створили услови, да се динарска племена створе или обнове, зашто је одједном постао неспособан да то учини исти онај наш етнички елеменат, који је и раније стварао та племена? Или их он ни раније није стварао? — Нити је он постао неспособан, нити је претпоставка о влашком пореклу наших племенских организација уопште и потребна, чак и кад би се доказало, да их је наша феудална држава била потпуно разбила. — У овој теорији није само једна претпоставка. Да би се она створила мора прво да се претпостави, да су неке влашке ратничке дружине до неког времена живеле у самим нашим племенима упоредо са нашим становништвом, они у планинском а наше становништво у жупском делу сваког племена, не мешајући се једни с другима. Пошто се никако не би могло доказати да је то привредно могуће, у то се доказивање и не упушта. А пошто се и никако не може порећи наше етничко порекло свих братстава у племенима, пређе се и преко те непојудне чињенице ћутке. Пређе и преко чињенице да о тим Власима нема трага у народској традицији и нема материјалних трагова њиховог живота. Нигде се не укаже на какав било траг тих влашских ратничких организација, нимало чак и не опише како су то оне прво превладале у племенима и како им је после и трага нестало. Пређе се ћутке и преко те чињенице, да се нигде не може да нађе какав потомак некога из тих друштава. Нађу у турским „дефтерима“ „Влахе“ а пређу ћутке преко тога да Србе православне свуда и Турци и наши Муслимани, и Хрвати врло често зову власима.

Забуна је и због влаха сточара, који се помињу у историским изворима. Када се у неком историском извору помиње „влах из катуна“ овога или онога, понегде је то уистину могао бити и Влах етнички. Кад се, например, не каже Дробњак него „Влах из катуна дробњачког“, у извору је било исправно речено на кога се мисли, јер и није био Дробњак, него „Влах из катуна дробњачког“. Ако су и где у области динарских племена Власи лети долазили на племенске планине, то је могло бити и у Дробњаку. Само још у два племена има планина толико пространих да је могло претећи и за влашког сточара. Исто као што се у историском извору написало за некога „Влах из катуна дробњачког“, а тај човек није био Дробњак, тако се до недавно могло казати за некога, например, „Влах из катуна крчимијског“ (Заплање код Ниша), или „Влах из катуна лабуништанског“ (Дримкол охридски), а да тај човек није из Крчимира или Лабуништа. Има још живих људи који памте, када је у делу планине крчимијске или лабуништанске понеких година бивао влашки катун. И на другим неким нашим планинама су до недавно тако Власима издавали под закуп део паšњака на планини. На Копаонику, например, или на планинама северо-источне Македоније. Али је, бар у доба о коме се памти, поуздано, да је бивало, да по некога лета не закупе планину и не дођу — што је знак да нису имали никаквих права на те планине. — Да долазе дуже година па престану долазити од како се, например, због нечега побију и оставе на планини гињенички гроб (пример из Заплања). Бивало, као правило, да село престане издавати паšњак под закуп, кад се гушће насељи, или боље заима стоком. А „Власи из катуна дробњачког“ као и други Власи помену се, можда у изворима чешће него Дробњаци, јер су Власи били много покретнији, силазили у Приморја у зимовнике, доносили сточне производе на тргове, те били познатији људима, који су писали оно што је сада историски извор. Само онака два становништва, као што су Дробњаци и такви сточари Власи могу, само на онакав начин, живети једновремено а одвојено на територији племена дробњачког. Али такви сточари, из таквих катуна, никад не могу изазвати „преслојавање“ у племену дробњачком и око себе организовати племе.

Ако је у време наше средњевековне државе и било нешто, мало свакако, Влаха и насељених у племенској области за стално, то је могло бити само на низним катунима, око којих се могло радићи и о ратарству. Они су просто потонули у наше становништво, које се после турске најезде досељавало из скадарске и других области. — Има у Македонији, изнад Пелагоније, и сада планинских предела у којима живе Власи у кућама, не у катунима — неки од њих чисти сточари. Али су им куће у низем делу њихових атара. Живе на целом атару само Власи, а нема упоредо на низим жупнијим деловима атара неког другог становништва. У областима велике већине наших динарских племена никако није могло бити у иоле урачуњливом броју ни таквог сточарског становништва, каквог има у Македонији, нити онака

два упоредна становништва, како се према неисправном разумевању историских текстова замишља. У све четири нахије Старе Црне Горе нема високих травних планина за планинско сточарство као искључиву привреду. Чак ни Ловћен није такав. Нема ни у великому делу Брда — ни у Црногорском Приморју. Нема ни у херцеговачким племенима свима. Нигде није могло имати сем по једно становништво. Само у јаквим пространим комплексима плећатих планина могло би да се не ради и о ратарству, него само о сточарству. За оне области, где је тих Влаха било уистини много, где су чак могли имати и неких земљишних својина, нико није створио теорију о постанку наших села или кнезжина из влашких катуна. Само за динарску племенску област измисле прво влашке „бојовне организације“, па после други прихвате те „бојовне организације“ због усклађивања и наших процеса пошто-пото у опште шеме, по којима су се, тобоже, ти процеси свуда развијали.

Има још један повод забуни. Имало је сточарских кретања и наших сељака, ратара. Они чија су записивања сада историски извор, виђали су их због тих кретања сасвим често и помињали их често као влахе, јер су и Србе звали власима кад им кретања личе на влашка. Тих је кретања у турско време било много. У живом је народном сећању како се из Брда ишло у србијанску Посавину и Подунавље; из Санџака и босанских и херцеговачких планинских области највише у Босанску Посавину, или у Семберију; из оближњих племена у Црногорско Приморје; из Македоније у албанско и беломорско Приморје. Још 1922 године сретао сам сељаке из села испод Влашића (у Северозападној Босни) како са стадима оваца иду у Посавину на зимовник. Све до уочи Другог светског рата понеки домаћин из златиборских села крај Увца слали су своју стоку на зимовнике у доње Подриње. — На зимовницима би купили и нешто сена, а закупили и ливада. Имала је једна народска направа („кресло“), којим би се разбила снежна покорица, па овца рије снег и помало пасе. Још има живих закупаца, који су закупљивали од сељака овце, да их они, на овај начин, „изиме“. — У овој потреби да се иде на зимовнике добар је доказ да се у областима племенским не може бити само сточар и држати само планину, кад ни ратари из плоднијих области не могу зазимити мало повише стоке, иако они, будући да су настанијени у жупама, могу да напасају стоку много дуже, него што се може у планини, а имају и пиће, јер држе и жупу и планину. И они имају мање зимске пиће него летње паше, па равнотежу морају да успоставе одласком оваца на зимовнике. У сточара, који би држали само планине, та би неравнотежа била много већа. Због тога се у тим областима не могу ни зачети два упоредна становништва, оба стално насељена, једно на планинском а друго на жупном делу истог земљишта. О ратарству на самој планини ти сточари и нису могли радити. На правим сточним планинама не може да се ради о ратарству. Оне пак планине, на којима то може, нису за планинског сточарства.

Да су неки Власи радили о ратарству на планинама, како би то њихова радна земља прешла у својину заједничку са оним ратарима у жупном делу, које су они превладали? Како да од тих њихових баштина на планинском делу племенских земљишта нема ни трага, него је задуго све било колективна земљишна својина племенска. Коњунктура ратарске привреде је у турско време гора него сточарске. Због тога што су сва давања и држави и аграрним господарима била нешто мања из привреде сточарске него из ратарске, бежали су ратари у сточарску привреду колико су највише могли — остајући и даље ратари. Разређена насељеност је у неколико омотућавала то превлађивање сточарства. Како су се то баш у време такве коњунктуре ти чисти сточари пресељавали на ратарска земљишта и постајали ратари? Било је у турском царству појачања сточарства на рачун ратарства. О томе се зна. Али се то појачање није изразило у претварању ратара у сточаре, јер се ипак није могло живети од самог сточарства, него се изразило у појачању сточарског дела привреде у ратара, који и даље остану ратари. Због таквог појачања сточарства настало је више сточарских кретања у ратара: издига на планину и одлажења на зимовнике и враћања. Али су то, и поред тих сточарских кретања, били ратари, јер су живели у непокретним насељима, у нижим деловима племенских земљишта и радили о ратарству. Са стоком је издизао на „планину“ до јесени само један део чељади, а један, још мањи, део мушки радне снаге ишао сјесени на зимовнике.

Да су наше динарске племенске организације влашког, катунарског, порекла најодлучније је тврдио д-р Милан Шуфлај (Срби и Арбанаси, Београд 1925. Библиотека архива за арбанашку старину, језик и етнологију. Историска серија књ. I, стр. 59—63 и 129). Писао је са ерудицијом врло широком и срећеном, па ипак није изнео ни један доказ, ни од које врсте својој општој поставци, од које прва половина гласи: „Једно братство..., заправо затруга пастира, за господује над вагилним и сесилним становништвом једног краја и стапа се са њим војнички у часу погибли“ (стр. 61). Међутим, он сам каже како Јиречек налази да се у историским изворима помињу пре тога „часа погибли“, тј. пре турске инвазије: Зупци 1305 године, Малешевци 1397, Бањани 1389, Дробњаци 1354, Бјелоглавци 1348. Ово значи да наша феудална држава није била разбила наша племена и да их је „час погибли“ затекао жива. Као једини доказ своје поставке Шуфлај на поменутим страницама наводи повелики број влашких и арбанашких имена локалитета, појединача и братстава, и из тога изводи да је порекло наших племена влашко (и арбанашко — иако за арбанашко порекло не каже изречито). Имена влашких и арбанашких по нашим земљама има и више него што Шуфлај наводи. Тиме се доказује само то, да смо затекли и романизованог и нероманизованог становништва и да се оно временом славизирало. То и није спorno. Али исто тако ће се и српских елемената наћи у

топономастици и у именима и презименима у најчиистијим арбанишким племенима северне Албаније. И више него арбанашких у српским областима. Изгледа да је и у јужним областима Румуније више тих словенских елемената него међу Србима влашких.

Друга половина Шуфлајеве поставке гласи: „Осим војничких, бизантиско-српских пронијарских елемената села долине уносе у племенску маглицу, којој ферманат сачињава родбинском крвљу везани горски катун, све оне елементе високо развијена правног живота... Пастирски катун наспрот унио је у племе крвну освету, бесу, побратимство...“ (стр. 61—62). Из целе ове друге половине Шуфлајеве поставке ништа се не може одржати ни пред сасвим простом анализом. Који су то елементи високо развијеног правног живота? — У племенима су главни елементи правног живота оне разне сточарске уредбе о паши и другим коришћењима колективног земљишта. Иако се те уредбе о колективним земљиштима, о „жуцким пасиштима“, помињу и у нашим старим правним споменицима, оне немају корена ни у пронијарском систему, ни у византиском праву. Римско и византиско право је много раније превазишло ове односе, које те племенске уредбе уређују, а пронијар и баштиник властелин у својим повластицама могли су само сметати развијању тога сељачког права о колективним земљиштима и о колективним правима сејонског коришћења приватних баштина. Те су уредбе народске уредбе; нису „војничке, бизантиско-српске, пронијарске“. Ако је било онаквог амалгамисања романског и српског становништва, као је било примило чак и језик римске државе, није имало унети у заједницу са словенским становништвом „из долина“ и штогод културније, а не једину, „крвну освету, бесу и побратимство“. Није могуће да оно не би имало никаквог другог културног наслеђа из романске државе. Шуфлај већ и сам чини немогућом претпоставку да је романско и романизовано становништво имало да унесе у ту заједницу још штогод, али да примитивно словенско становништво није могло то да прими и да одржи, јер за то оно још није било културно дорасло. Он сам каже (стр. 61—62) да је баш словенско становништво унело у ту заједницу „елементе високо развијена правног живота.“

Не постају племена тако нагло како се то замишља по теорији о влашком, катунарском, пореклу племенских организација. Стварање племена је дужи, већином спонтани, процес израде племенских колективних својина и извесних привредних и правних целина племеничких баштина, даље, племеничког менталитета, уредаба, главарства и главарских кућа, спољних међа и међа унутра у племену. То је процес који је трајао вековима. Процес — није гест, како би морала бити она нагла влашка интервенција „у часу погибли“. Племе је организација архаичне, примитивне, демократије. Не може никако бити племенска заједница оно што би се могло направити онаквим ускакањем страног елемента, па

чак ни ускакањем истог, етнички и верски, елемента, али који ускочи као главар и организатор, као што су по тој теорији ускочили влашки катунари. Такво би ускакање могло да разори племе и да створи неку друштвену заједницу друкчије врсте. Таквим начином, па још наглим, могуће је разбити племена, овладати племенима, наметнути се за господара, створити чак и државу; није могуће створити племенску организацију и асимиловати се са њом.

IV. ПРИВРЕДНИ ПОСЛОВИ ПЛЕМЕНСКИХ САМОУПРАВА

(Привредне уредбе тврде. Нарочито „планини“. Омеђавање племенског земљишта и омеђавања унутрашња)

Скоро у целој племенској области земља је плитка и неплодна. Радне земље је мало. Обично је у сасвим ситним деоницама око сеоских насеља; у племенској планини је нема, или има мало. Мора се држати повише стоке, јер те плитке и неплодне земље, без обилатог гнојења не роде нимало. Мора и због тога, што је приход за новчани део буџета једино из сточарства, а тај део буџета је велики и поред најоскуднијег живота, јер се и жита купују. Пиће нема довољно за онолико стоке, колико се мора држати. У областима мало јаче израженог крша ливада око сеоских насеља нема, јер сунце лети спржи траву, а нема ни простора за ливада. Оне су изнад сеоских насеља, у „пролећним планинама“ или сасвим високо у „летњим планинама“. У планини је кратка вегетациона периода, те се отаве и не косе, а на паши на планини се пасе само по два-три месеца у години. Паши око сеоских насеља само је пролећна и јесења. Главна је паши, за време сточне лактационе периде, високо и далеко у планини. Због тога се воде две привреде, на два места, удаљена једно од другог. Ратарство око сеоског насеља, сточарство у планини око катуна. Мора да се организује најмање још једно, такође важно иако сезонско, привредно средиште сем онога у сеоском насељу. Радна снага у време главних радова мора да се подели на двоје, јер је радно време за обе те привреде исто; због паши мора да се стоком и сточним инвентаром сваке године сељака по тим привредним средиштима; пића са планине мора да се носи у сеоско насеље. Због тога што је оскудно и сеном и сламом, мора да се шума око сеоског насеља оштро искоришћава. Скоро сви пашићи морају да буду у колективној својини, јер морају да буду пространи, да би захватили земљишта неједнако висока и неједнако изложена сунцу, на којима паши успева једна за другом. Ако су баштине иоле простране, паши мора да буде колективна и на њивама пошто се пољњу и ливадама пошто се покосе. Колективном пашиом мора колективно да се управља. Привредне могућности су сасвим мале, те та управа мора да буде оптимално организована. Начин на

који је ова сложена привреда била организована био је у истину оптимално користан. Свака варијација искоришћавања чинила би принос привреде још више недовољним, потпуно недовољним. Привреда мора да буде организована сложено и то само овако сложено. Отуда извесна вековна устаљеност привредне организације, известан привредни конзерватизам.

Племенске привредне уредбе су онако сложене и тврде због тога, што друкчије нису никако могле бити сем онаке какве су. Онако јака тежња за племенском самоуправом у целом привредном животу, онако јака одбрана од мешања власти у привредне уредбе, великим је делом због тога, што је свако мешање са стране могло само да на горе поремети племенски придевни живот. У овој потреби, да сâмо управља својом привредом, корен је оној тежњији племена за што већом самоуправом. Ово је помогло да племеници савладају многе супротне интересе у племену, како је морало бити на земљишту онолико неплодном а пренасељеном; помогло да се самом снагом тих племена стварају и одржавају племенске организације. И у овоме је један узрок зашто је црногорска држава могла остати ипак збир племена; зашто је била једна сељачка монархија са прилично очуваним сељачком демократијом; зашто племена није разбила, нити их могла разбити, него их је као целине само стегла у заједницу и умирила; зашто их је пустила да својим привредним животом сама управљају.

Оскудне привредне могућности биле су узак и тврд оквир, у који је била стегнута цела привреда. Они, који се не иселе, ни су могли ни у томе оквиру ни ван њега наћи скоро никаквог другог занимања и издржавања сем у ратарству и у сточарству, па и у њима само онако организованим како су били. Непољопривредних занимања скоро није било, племена су била више или мање изолована од својих градова. Уколико су се више ослобађала турске власти све више изолована. Са тим градовима се било у непријатељству — у рату или у примирју. Средишње градове у племенској области — Никшић, Колашин, Спуж — турска држава је била и организовала као војничке крајине за борбу против племена*. А и са турским градовима на граници племенске области никад се није било у пријатељству. У градове се исељавало сасвим ретко и поред пренасељености и тескобе у племенима. — Готово само ко учини какво зло у племену, па побегне. Да би у граду могао живети, обично се и потурчи. Промет са градовима био је сасвим неуредан; што су се племена више ослобођавала турске власти, тај све неуреднији. То је смањило цене сточним производима, које племеници продају, а повећавало житу и другоме што купују. Културних утицаја из тих градова било је сасвим мало. Непосредних културних утицаја нимало. Муслмананско грађанство било је усвојило турске државне и политичке

* Сретен В. Вукосављевић, Историја сељачког друштва, Књ. I, стр. 39—43.

оријентације и турски начин живота. То је племенима било омрзнуто, те су се бранили и од онолико културних утицаја, колико би их иначе могло бити. И приморски градови били су великим делом у турској власти. Они који су били млетачки, били су много туђи по духу. Племена су тако живела столећима у економској и културној изолованости и у сиромаштву, коме је и та изолованост била узрок прилично великим делом. Али су због те изолованости могла да по народски развијају своје властите уредбе моралном, економском и политичком животу. И то на основици племенској, широј од појединачног села, те за то потпуније.

Најважнијих привредних уредаба не може бити пре него што се становништво згусне неколико: не може бити уредбе племенској „планини“ и паши на „планини“ док је због разређености становништва паше преобилато; не може бити иоле тврде уредбе ни сеоском ни братственом захваташању, ни појединачном захваташању земљишта, док је земљишта преобилато; непотребно је омеђавати пашњаке и шуме док их је преобилато. Чега је више него довољно, томе мере и уредбе нема. Доцнијим израђивањем уредаба о „планини“ и о паши, о омеђавањима међу „планинама“ и селинама и с другим свима омеђавањима израђује се цела привредна организација племена, па и цела организација племена уопште. Стара Црна Гора није била довољно насеона после турског освојења. То је могло бити главни узрок да племенске организације буду лабаве и да племена не буду политички довољно активна за читавих две-три стотине година — док се насеоност није згуснула; херцеговачка племена око Никшића престала су бити активна после великих разура и исељења крајем XVI и у XVII веку, па све до пред крај XVIII века, док се нису попунила становништвом*. При сасвим слабој насеоности нити могу да се утврде племенске привредне уредбе, нити може да се изради и, колико било, утврди племенска територија.

Још сасвим рано „планини“ и планинској паши у динарским племенима постави се неки ред. И коришћењу и власништву. Он је у новије време, У XIX веку, био постао сасвим тврд и прецизан. Из „сентенција“, у које је то било уписано и из народских уредаба, које се још одржавају, или су се одржавале сасвим доскоро, може се и сад сазнати како се развијао. Ни у којој области нашег народа није режим „планине“ тако тврдо и прецизно израђен како је у динарским племенима. Једино су чување стоке и прерада млека на бачијама у Источној Србији и Македонији боље и прецизније уређени. У динарским племенима мора да се економише пашом, јер је нема колико треба, а радном снагом не мора да се толико економише, јер ратарских радова нема много — зато се изради тврд и добар ред само паши а не и употреби радне снаге; у Македонији и Источној Србији мора да се економише радном снагом, јер је више потребна у ратарским радовима — за то

* Поменуто дело, стр. 42.

се изради тврд и добар ред заједничком чувању стоке и раду око млека, по коме се реду може у сточарству да уштеди много радне снаге.

Прописи о „планини“ и о „селини“ били су најважнији део основног организационог статута наших динарских племена; у некима су то, можда, и данас. И сад су у доброј успомени народној имена неких главара, који су се мало више истакли на израђивању тих и других привредних уредаба. Уствари су те уредбе главари и племенске скупштине само уобличили. Израђивале су се не онога дана када се формулишу, него непрекидно, из дана у дан, на најширој платформи целога племена и свих конкретних послова и односа у племену; израђивали су их они сами, који су заинтересовани, тражећи компромис пре сукоба; израђивале и племенске организације, тражећи компромисе, којима ће изгладити сукобе и спречити понављање. Имало је много доброга и нечега дубоко народскога у тим уредбама. Да су биле мудре познаје се по томе, што је ред у племену и мир, који су оне постављале, био такав да су сви социјалнији племеници желели да га одрже и помогали његово одржавање. Добре, јер се слажу са народским правним схватањем и осећањем: сваки поштени и незаинтересовани племеник рекао би да он лично о томе не би друкчије пресудио. Треба само чути са колико се поштовања о тим уредбама и пресудама и сада говори. Племенски главари нису имали ни једнога посла, који би био ваажнији него одржавање ових уредаба. На томе се послу и израђивало главарство више него и на којем другом; израђивало схватање шта су главарске дужности и како се врше, израђивао главарски углед; израђивала племенска организација уопште. Стотинама година се у духу тих уредаба одређивао дан, кад ће се „изјавити“ стока на оближње планинске косе, „пролећне планине“, кад ће се са њих „сјавити“ на „селину“ или „прејавити“ на „летње планине“. Оштро је било забрањено да се не „издиже“ пре рока. Чека се док се не покосе на планини ливаде, ако их има, или док се бар не прокосе сточни прогони. Ако и нема сенокоса на планини, не да се никоме, да издигне раније, да мимо друге стоком опасе оно што је најбоље. Одређивао се и дан докад се морају докосити ливаде на „планини“ и сена укотарити; кад се има права „здићи“ са „планине“ — остати се могло сјесени и после тога рока. И после одређеног дана, до кога су се планинске ливаде морале да докосе, пастири су ипак очувљавали непоштене ливаде или неукотарена сена од потре. Али кметовање за потруј престане, и глоба, и оштета.

Племе управља планином ако је неподељена, или оним делом планине који је неподељен. Село или братство управљају, у оквиру својих племенских уредаба, својим делом планине, својом селином и заједничком пашом на баштинама својих сељана или братственика у време кад су пуштене у пашу; распоређује пашу (и брст) на селини, пролећној планини, главној планини, на баштинама; управља сточарским насељима, водопојем и комуникацијама; заједнички са племеном брани планину и селину и стоку на

њима. Колико је организација племена (и села и братства) установа привредна, она је била сточарска установа у првом реду. Често је тако и кад је ратарска привреда у племену много јача од сточарске. Привредна организација племена је тада више сточарска по томе самоме, што је сточарство колективно организовано више него ратарство и што му је земљишна основица више колективна, те колективи и морају више да израђују уредбе сточарске него ратарске. Што се више прелази на стајско храњење, што значи на исхрану стоке са приватних земљишта, то племенске привредне организације постају све мање значајне. Ратарска организација племена (и села и братства) није никад ни била много значајна, јер је земљишна основица те привреде увек била приватна, а на приватном, ратарском земљишту колективно се одређују само неки рокови радова и колективно управља пашом када је то ратарско земљиште пуштено у заједничку пашу. Заједничка пак паша на баштинама у највећем делу племенске области није ни била важна колико у другим областима, те није ни била добро организована — сем на ливадама где имају на планини или у селини велики ливадски комплекси. Највећи део племенске области је крш, више или мање изразит, па у кршу њиве нису у великим комплексима, те се не могу ни организовати у потесе за заједничку пашу.

Данашња динарска племена су скоро свако на истом месту, на коме су била и у време када се први пут негде помињу. Има их која су и у истим границама. Али су се границе племенских земљишта већином много мењале — према порасту и опадању племена и према томе како су околна племена расла, опадала, или се сасвим расељавала. Свако племе је тежило да своје земљиште уобличи тако да има земљишта и за ратарство и за сточарство — за привреде које се допуњују. Тежило се да се таква комплементарна земљишна основица за комплементарну привреду створи, уколико је то више могуће, као једна географска целина, око племенских насеља. За ратарство у жупнијем делу, за сточарство, летње, у планини. Свакоме је племену требало да му се међе протежу од најнижега земљишта па до у планину. Због тога свако племе, и наше и арбанашко, које је и колико порасло, има такве међе. Где се то није успело створити, племе је остало премалено, или је још и организационо закржљало. Пример: племе Лутовско. У областима изразитог крша су се ипак уобличила нека племена, иако нису могла израдити такву земљишну основицу своје привреде. Али су за стварање племенских организација ту имали историски услови сасвим повољни. Та су племена остала сасвим мала само за то, што у тескоби нису имала где да се развију. Због истог узрока се у тим областима нису никад могле уобличити породичне задруге ни велика села. — Најчешћи и најкрвавији сукоби међу племенима били су око планина. Чим би се народа понамножило, настали би сукоби око планина. Сваке, појединачна убиства, плен и племенски бојеви.

Унутра у племенским границама постепено су обележавала своје границе села и братства. Од захваташа других братстава и села у племену те су се границе чувале скоро тако исто тврдо као и границе према суседним племенима; од самих искоришћавања пашом и пролазом слабије него према другим племенима. Ако се село или братство из племена граничи неком посебном планином, а не граничи заједничком племенском, оно често има део само у тој планини. Ако село или братство нема такве своје посебне планине, оно има део у заједничкој племенској планини и када се својим атаром са њом не граничи. Има већ по томе самоме што је и оно део племена. Има и право да преко селине или планине другог неког села из свог племена прилази својој планини. Тако је где је год племе било организовано као чврсто повезана целина. Селину нема пак ни на коме другом месту сем око свога сеоског насеља. Често су цели велики делови планине остали и до сад заједнички, племенски; нису подељени међу села. Нарочито шуме и они делови планине, који нису били у сигурној племенској својини, те треба да их цело племе брани. При подели племенске планине на села главна је оријентација била, да свако село има планину како му је најбоље наручито. — Сва ова омеђавања се управљају углавном по истим потребама, по којима се омеђавају атари међу селима у оним областима, у којима племена нема. Где није било племена, нити сасвим добро организованих кнезина, правило је да делова у планини имају само она села, која се планином граниче. Сем ако је то држава уређивала као например у „имовним опћинама“ војних крајина*. Унутрашња омеђавања у племену обично су имале племенске организације у својој власти — ако се села и братства не могу сама да нагоде. Оне су управљале и омеђавањима са суседним племенима: споразумевањем или споровима и бојевима, ако се не може споразумети**.

V. ЗАКОНОДАВСТВО И УПРАВА

(Турска управа и племенске самоуправе. Скупштина. Израђивање уредаба. Недовољност народске власти. Алтернативна политика племенских самоуправа)

Турска држава није имала толико развијен административни апарат, да би могла непосредно управљати свима сеоским пословима. Кад би се ред много пореметио, држава га је ретко кад успостављала друкчије сем напраситим мерама и колективном одговорношћу. Али се самим тиме не може управљати. Да би се ред држао стално, морао је да се успостави неки прећутни компромис са рајом по селима. Да ред одржавају неке самоуправе и неки претставници раје. Држави је лакше било управљати ма-

* Пом. дело, стр. 267—276.

** Исто, стр. 194—200.

њим целинама раје него појединцима непосредно. Велике организације није допуштала — зазирала је од њих политички. Где је раја била организована као племе, држава се служила том организацијом. Односила се према њој као према кнежини. Не изгледа да је у основним турским законима била призната кнежина или племе, иако је имало кнежинских и племенских кнезова утврђених „бератима“. Држава је племена и кнежине прихватала у неку руку само као фактична стања, а није их законски уобличавала као установе, нити законски укидала. Служила се пословно племеном и кнежином за одржавање реда у селима, за прикупљање пореза и за прикупљање глоба по колективној одговорности. Где племена и кнежине није било, за те се послове служила сеоском организацијом непосредно. Како турска држава слаби, тако се племена постепено ослобођавају: један по један од јавних послова преузимају сама и једно по једно давање држави ускраћују*. То се ослобађање јасно види као једна линија развијка, иако је испрекидано бунама, турским најездама и повременим краткотрајним појачавањима турске власти над племенима.

У племенима је имала племенска скупштина као стална установа. Скупљало се и у одређеним роковима и по потреби. Она је увек била скупштина, установа која има неку власт, а није била само политички збор. Обично је била израз непосредне народске власти, али је у племенима, која су велика, скупштина била постала углавном претставничка исто као што су и кнежинске скупштине. Уобличавала је уредбе и јавно контролисала племенске послове. Имала је и извесну судску власт, која се уобличавала сасвим полако и није никад иоле потпуно. Знало се и место где се скупштина држи. Имalo је и нешто као пословник. Понашање је обично било уљудно. Говорило се редом, није се упадало у реч, није се нападао говорник који је друкчијег мишљења. Било је прилично церемониозно, али ипак природно, што је био знак да су облици понашања у јавним пословима били давнашњи, да су се били израдили и утврдили. Тако је и остало све док је скупштина било. Тако их се сећају у народу. Таква је, например, била скупштина, коју сам гледао у Кучима, на Површи, године 1910. — Војвода Гавро Вуковић је за време уједињења Црне Горе са Србијом био позвао племенску скупштину васојевићку да се договоре како ће се племе држати. Он већ више није био никакав функционер ни у племену ни у држави. На скупштинске одлуке су пристали они племеници, којима су биле по вољи; од оних којима нису биле по вољи, неки су се покорили одлукама и нису радили против њих. Да није било скупштинске одлуке радили би, вероватно. Неки се, који су били најодлучнији

* Али у старој Црној Гори остане и даље подела на нахије. Кад су и како су постале те нахије у народу се не зна. Реч је из турске администрације. Нахија је била, а остала је и после турске власти, једна целина састављена од племена. Нема ни једнога племена чији би један део припадао једној нахији, а други другој.

противници, нису покорили одлукама, али им је теже било доловати у племену против уједињења, него што би било, да уједињење на скупштини није било примљено. — Војвода Гавро је раније био високи државни, црногорски, функционер. Син је једног најзаслужнијега Вакојевића. Које ће људе позвати он, свакако, није одлучио по своме расположењу, него се старао да погоди мишљење и расположење племена. Да буду људи од угледа, али и од братства и од Вакове крви и од Ашана: и од Вакојевића који су се били ослободили раније, и од оних, који су се били ослободили тек 1912 године. Звао је претставнике а не цело племе због тога што је племе врло велико — обухвата два цела среза и длове друга два. — Због свега тога је племе преутно пристало и да он позове збор, и да га позове онако како га је позвао.

На скупштину, нарочито ако то није састанак претставника, може доћи сваки одрасли племеник. Сви су формално једнаких права: свако може говорити, али ће некога само трпети да говори, некога слушати пажљиво, некога послушати. Није било каквога формалног чина којим се некоме признаје да је стекао право уделовања у скупштини. Сви су скупштинари знали добро оно о чему се већа. Имали јасне критеријуме у томе, стечене у искуству своме и у искуству прошлих поколења. Пошто су се онда ствари мењале споро, стара су искуства много вредела. За сва важнија одлучивања скупштинари су и били одговорни непосредно: што рђаво учине, свети се свакоме од њих. Најважније уредбе, нарочито привредне, нису се ипак израђивале на скупштинама. Ту су се само уобличавале прецизно и у неку руку санкционисале. О томе се зна поуздано и из традиције и из посматрања како се то радило све док је тих скупштина било. Израђивале су се унутра, у племену. На оној широкој, најширој, платформи, на којој се и примењују. Свакад на самом оном послу, за који имају да вреде. О издигу, например, на самом томе послу на селини, пролећној планини и главној планини. О наводњавању — на пословима око наводњавања. Израђивање уредаба није било један одређени чин, него један процес сталан, који се не прекида. Сви заинтересовани стално су посматрали ефекте тих прописа, сукобљавали се, сукобе изглађавали међу собом или посредовањем главара и других угледних људи. Сваки конкретни пропис који се споразумом или другим којим начином постави, постане основица реда, на којој се ред полако и даље израђује и уопштава, па се на скупштини уобличи правило — ако је ствар значајнија. Правило важи док не настане много сукоба. Много сукоба знак је да су се прилике промениле и да правило више у нечemu не одговара приликама. Али се ипак постављени ред одржава како тако, све док се истим процесом, којим је он био створен, не створи нов.

У време када су се те народске уредбе највише стварале, наше је друштво било прилично уједињено. Због те уједињености биле су свима потребне прилично једнаке уредбе. То је олакша-

вало и стварање и одржавање тих уредаба. Када се неки однос мало дуже времена решава на исти начин, онда се такво решавање тога односа устали — то постане уредба. Она је извод из понављања једнаких решавања. И поступања по тој уредби и промене у појединостима ослањају се на неке преседане; неки се пак преседани не уважавају и не служе за основицу промена. Управна власт племенских главара била је слаба; није имала војске ни друге које оружане снаге и није имала усталених и уређених прихода. Због тога није ни могла да намеће уредбе, које племе не жели, нити да одржава оне уредбе, које племе неће. Ако је нешто и било на скупштини одлучено због главарског навијања за то, одлука се неће ни остварити, или се неће по њој дugo поступати. Због тога је мало сукоба са главарима, мало борбе да се непоћудне уредбе одрже. Уредбе се не доносе унапред и не доносе целе, него сваки пропис кад затреба и како затреба. Па и то не одмах. Најважније су уредбе о паши, шуми и, доцније, о води у неким племенима.

Ни у скупштинском одлучивању ни у бирањима нема иоле добро израђене технике гласања. Разговара се за дugo кад је нешто спорно: покажу се све тежње и све намере; покаже се колико је коме стало да нешто буде или не буде овако или онако. Зна се колике су снаге; знају то и јачи и слабији и сваки за себе и сваки за оне друге, те знају колико морају да попусте. Није по среди само снага ових фракција него и већа или мања заинтересованост за неки посао, јача или слабија воља да се нешто одлучи или спречи. Ако се не нагоде, остане неодлучено за једно време, за које траје исто мерење расположења и снага. Свако зна да ће бити на снагу ако се не нагоде и зна да ће, кад буде тако, бити на штету целога племена. Никоме неће бити лако да нешто одржава: ни оно што је само на снагу ни оно што би било одлучено некомпромисно, већином, по каквој простију механици гласања. Уосталом не постоје само појединци, гласачи, него постоје и разни колективи у племену, чија снага се не изражава бројем гласача. Овој технички одлучивања главни је узрок у томе што нема организоване власти, која само извршује и одржава одлуке. Која је у извршавању у неку руку неутрална — бар формално незаинтересована непосредно у томе, како је шта одлучено и како ће бити одлучено. И ако се некада одлучи како већина хоће — и поред оштрог непристајања мањине — није сршено дефинитивно ништа, него је помало обустављено, а помало остављено на снагу и мораће се ипак наново да одлучује. Тако је, иако се у народу има опште правно и политичко осећање, да је правије да мањина више попусти него већина. — И извршења су у неку руку заједничка, целог племена, исто као и одлучивања. Али је племе, због тога што је оно извршни орган гломазан, много горе у извршавању одлука него што је у израђивању одлука. У извршавању је оно са свим споро, обично се тешко покрене на извршење, јер се и боји од велика народног зла због неког извршења, чак ако га и цело племе моментално хоће. Та су извршења, иако спора, била са-

свим непромишљена понекад. Напрасита и драстична. Да се претера цела породица или и братство. Уз пртеривање обично још и да запале кућу. Да се некоме покоље стока и поједе. Његош у Цару Шћепану Малом помиње како је народ са збора пошао и поклао стоку владикама Саву и Василију.

У великим заједницама овакво одлучивање нагодбама и међењима расположења и снаге може да буде узрок расула. У племенима ипак не буде, јер је племе друштвена целина мала и присна, те и сваки појединац и сваки колектив у племену осете опасност од расула и за племе и за себе посебно. И сваку већу штету осети сваки племеник непосредно или посредно, па нико од тога нереда нема само користи, те се сви прилично и уздржавају од посла штетна. Ово је ипак једна слобода уистину велика, а без много нереда. Кад би општи културни ступањ племеника био виши и општи односи међу људима тих времена били питоми, не би се дала ни замислити каква већа слобода, него што је на овај начин могла бити. — Већања и одлучивања су дискретна и опрезна и због тога, што нису то појединци који у племену гласају, који нешто хоће или неће, који ће чинити и на снагу, ако одлуке не буде, или ако одлуци неки буду сасвим противни, него су то колективи. Племе није прост аритметички збир племеника, него је у неким односима сложено од братства, а у неким од села и заселака, који су често и братства. Сваки је тај колектив чврсто повезан сродством, суседством кућа и имања и неким заједничким интересима. И кад буде на снагу, те мање заједнице прилично устежу појединце, да не чине на снагу свако како сам хоће, јер су и оне одговорне за поступке својих чланова. И оне држе и своје зборове за послове своје, или понекад и за оне послове целога села, у којима морају да бране неке своје важне посебне интересе. Одлучивања у скупштинама неколико су премљена унапред у овим посебним организацијама у племену. Скоро никад се не одлучује без више или мање јасних оријентација из искуства, јер се скоро никад не одлучује о послу сасвим новом, него или о послу који се већ радио и већ било уређено како се ради, па се то само у нечemu хоће да промени, или о послу који се радио по некоме реду, па је постало потребно, да му скупштина уредбу уобличи. Често се главари унапред споразумеју какво ће одлуци скупштину водити. То главарско вођење скупштине увек је било дискретно и уљудно. Главар неће собом предложити одлуку на скупштини, него ће пустити да се много говори, па ће се на kraју дискретно заложити за предлог неког племеника онакав како су се главари већ били договорили. Ни онај главар, коме сва скупштина признаје пуну компетенцију, неће рећи: „Да учинимо овако...“, него, не казујући свој предлог: „Шта велите људи...?“ Или: „Шта велите браћо...?“ Баш због тога што немају много власти, главари морају да буду овако мудри, а и колико имају власти, камуфлирају је. Ни данас разуман старешина или вођа неће нитде ни у каквом сељачком одлучи-

вању учинити друкчије — ни онда када је поуздано да ће бити онако како он жели.

Народске уредбе за односе у племену израђене су биле добро према ондашњим потребама и приликама. Слагале су се са правном свешћу народном. Подржавало их је јасно оријентисано и јако јавно мњење. Али, с друге стране, често је чак помало импоновало кад неко нешто учини на снагу, ако је то још и опасно. Кад учини на „драго ми је тако“. То дезоријентише јавно мњење прилично често. Још више га је дезоријентисало што су братства прилично пристрасно бранила браственика, нарочито за нека насиља, за кој се не сматра да су нечасна: ударити, например, некога, ако није жена или старац, приморати некога на нешто, отети нешто јавно, отети девојку и мимо њене воље. Због тога нису биле ни близу довољно ефикасне оне неписане моралне санкције, нити је осуда јавнога мњења била довољно једнодушна и јака да спречи неправду и заштити человека слаба и из братства нејака. У народу се осећало да су недовољни и народска извршна власт и старе народске санкције, као што су крвна освета и осуда јавног мњења. За односе пак међу племенима било је још нередније: ни правна свест није развијена ни близу онолико колико је за односе у племену, нити су саме уредбе биле довољно уобличене. У патријархалном племенском друштву много је на снагу и своју личну и на снагу свога братства и на безочност. Због тога народу дотежају самовоља и бесуђе у племену, и крви, пленови и сукоби око планина међу племенима. Када то сасвим досади, а створе се могућности да се своја власт организује, народ почне помагати да власт и снагу добију људи који су се еманциповали од утицаја својих братстава и племена, који могу бити више објективни. Почне помагати да се створи државна власт.

Да није било тога и да то није искоришћавала кућа Петровића, мучно да би се могла племенима наметнути државна власт. Не види се чијом би се и каквом би се снагом то могло. Доцније тек почну жуљати и везе, којима државна власт стеже, те се жали, више или мање, за некадашњим племенским слободама. Братства слабија жале мање и мање се одупиру државној власти него она јача. Али увек има и тежња да, под надзором средишне власти, локалним пословима управља локални популарни човек. — Узимајући више извршне функције власти црногорска држава задуго времена не дира у већ израђено народско право. Једино што кривично право допуњава у понечему. Квалификује као кривична нека дела, која народ није рачунао у рђава дела, или у много рђава дела у извесним приликама, или их је чак сматрао оправданим и похвалитим: убиство и одбрану части, например, и крвну освету, плен, па и крађу стоке, кад се плени или краде у некога ван свога племена. Да би променила народску правну свест о крађи стоке, држава је и крађу стоке као и сваку другу кажњавала батинама — тешком срамотном казном. Таква казна баџила је срамоту и на само дело крађе, променила народско схва-

тање и помогла да се крађа сасвим искорени. Казна батинама није у Србији имала толиког дејства због тога, што се батинама кажњавало за многа дела. Чак, например, и зато, што неко је би свој део колективне ограде уредно држао. Због тога је морална сштрина те казне у Србији била отупела. И у аустријским војним крајинама било је тако. У Србији је та казна и уведена по угледу на аустријске војне крајине. И Турци су, истина, имали ту казну (по табанима), или, још чешће, чинили и ту врсту насиља, али у србијанске законе она није ушла из турских.

Текућа, свакодневна, делатност свих племенских па и осталих наших народских самоуправа и главара у односима према турској држави била је: одбранити се од нереда, пљачке и насиља, која чине и државни функционери, и други муслимани који по нечemu постану јаки. Друго по реду било је: олакшати некако давања држави. То је оријентација све док се не осети да се може престати са опортунизмом, а повести револуционарна политика. Тако се поступало, например, у племенима херцеговачким до 1875, у новоослобођеном делу Васојевића и у Кричку (у Санџаку) све до 1912 године. О томе се зна поуздано. На почетку XIX века војвода васојевички, Лакић Кастратовић, водио је опортунистичку политику ослањања на турску власт. „Он је иначе био велики патриота, одважан јунак и мудар човек“*. 1825 године постао је војвода Лакићев син Симо. Он је одмах почeo и стално водио револуционарну политику. У држању племена дробњачког у првој трећини XIX века још су јасније изражене те две алтернативне политике. Када је време такво да треба бити миран, средиште је племенске самоуправе у Петници, на средини племена, на месту најкомунивативнијем. На челу племена су Карадићи, који су водили племе у опортунистичкој политици према Турцима, иако су и они били главари и честити, и јунаци, и одани племену, и племе им веровало. Када се осети да је прилика за ослобођење од Турака, средиште племенско се развија у Тушини, на ободу племена, у месту завученом у планине и заклонитом. На чело племена истичу се главари из куће Церовића, који племе воде у револуционарну политику према Турцима. Али се о главарима из куће Карадића нимало не створи какав рђав глас због тога што су водили опортунистичку политику. Нити они покушавају да такву политику воде и после пошто јој је прошло време. Погрешно је схватити ту текућу делатност наших народских самоуправа друкчије него као такав опортанизам. Да се остане живо. И турска држава је исто тако имала две политике према раји и у племенима и ван племена, уколико је до изражаваја долазила државна политика, уколико то није спречавала самовоља поједињих осионах муслимана. Јмала блажи и увиђавнији став,

* Васојевички Закон од дванаест точака са коментаром Д-ра Илије М. Јелића, стр. 2. Српска Краљевска Академија. Посебна издања. Књ. 73 LXXIII.

када се раја покрене да од власти тражи спречавање насиља, или нека аграрна побољшања, или чак и олакшања давања држави. Тако је 1859 године издат „Саферски закон“ (аграрни закон за Босну, Херцеговину и Санџак); тако је поступљено у пролеће 1905 године у Старом Влаху, кад је раја донела раонике, оставила их властима и изјавила да више нико неће орати, ако се не олакшају нека давања. Тако је било кад се 1906 године покренула раја у Пљевљском и пријепољском срезу и отказала да плаћа „агнам“ (порез на крупну стоку). Тако је турска власт била упустила да Арбанаси и нешто Срба са Косова, из Дренице и Јужне Мораве дођу 1908 године на збор у Урошевац и поставе као захтев „четири калема“ — да се сви порези сведу само на она четири, која су заснована на шеријату. Тада су збор само искористили Младотурци поставивши у име збора захтев, да се даде устав, иако то збор није ни имао намере тражити, нити је тада укупљени свет знао шта је то устав. — Када пак држава осети да је неки рајин покрет политички, онда воли ону другу политику — са највећом свирепошћу гуши покрет, ако би прилике биле повољне за Турке.

У оквиру народских самоуправа, под заштитом њине опортунистичке политике, створиле су се покретачке револуционарне снаге. Те народске самоуправе су увек биле у прво време чак и војна организациона основица; по њима су устаници били организовани у војне јединице. Кад се осети да су прилике за то повољне и кад насиља дотежају, онда би, у областима у којима је наш народ био хомогенији, превладала револуционарна политичка оријентација. За политику ослобођења од Турчина имале су у самим племенима јасне и устаљене оријентације, засноване и на историској свести племена и племеника. Једнаке за сва племена и цео наш народ. Са Турчином се и није могло углавити ништа повољно за рају, што би остало за стално те су и племена све компромисе са турским властима сматрала само привременим и нису никад мењала основне народне оријентације. У томе је јасна разлика између наших племена и малисорских, која су такође била крепка и убојита, а имала племенске и братствене организације чак и чвршће израђене него наша. Она су тежила да изборе од турских власти повољне конкретне компромисе, а нису, ни у доцније време, била израдила неки јасан и сталан смер, да раскину са Турчином и да створе своју државу. Нису такав смер ни могла израдити, јер их је мало, а око њих су Арбанаси који су рано прешли у ислам, те нису могли ни имати смер да сруше једну мусиманску државу. Јужни пак, хришћански, Арбанаси су далеко, раздвојени су од Малисора, а имали су оријентације друкчије, заједничке са Грцима. Малисорске су буне не само уско локалне, него су им и планови сасвим уски. Арбанаси су уопште, па чак и Мализори прилично, своје планове остваривали не бунама са политичким смером, него највише прављењем нереда у турском царству. Тако су чак и арбанашки мусимани рушили царство скоро колико ми или Грци. Арбанаси

због тога нису сами створили за себе никад ништа. Они су се мање укључивали и у међународне акције против Турске. Са Млечанима и Аустријанцима јесу колико и ми, али у тим заједницама са њима нису имали израђеног свога посебног смера ни близу колико ми. У руске акције такође нису се укључивали, а од почетка XVIII века руске акције биле су главне спољне акције против Турске. И турска власт је била попустљивија у политици према малисорским племенима него према нашим. Била просто због тога, што је њихове покрете скватала онако какви су и били: локалне, неполитичке буне у какву конкретну локалну сврху. Због тога Турска те буне није сматрала онолико опасним колико наше, те и није малисорско племе ни једно разбила и опустела колико наша. Због тога су њихова племена и могла много више него наша остати на истом земљишту континуелно и гравити се као крвно хомогенија него наша.

Законски кодекси грбальски, поштровски, васојевићки, Леке Дукаћина и остали слични нису мистификације. Познаје се по томе што они обухватају односе какви су уистину били и разправљају их онако, како се зна да су се, већином, онда разправљали. Али ова кодификовања мање личе на кодификовања у позитивном праву него што то изгледа. У овим свима племенским законским кодексима или нема прописа, или их је врло мало, о „планини“, утрини, саобраћају, води, о многим важним колективним правима на приватна земљишта, о разним облицима заједничких радова, о оградама, плодореду, заједничким роковима радова и о другим сличним односима. А то је било најважније у сељачком животу оних времена. Што је и у Богишићевом „Имовинском Законику“ тако, узрок је што се хтело да се племенској компетенцији остави уређивање тих врло сложених, по разним племенима неједнаких, односа. Сви ти, и слични, односи били су уређени прописима конкретнијим него што су прописи у овим племенским законским кодексима. Прописи из ових кодекса обнављају се или стварају чином, који личи на неки уговор међу братствима у племену. Када настану нереди или опасности, или се племе припрема на какву важну заједничку акцију, обично политичку, постане потребно да у племену настане мир и ред. Када затреба „стега“ — како често зову и израду ових законских прописа и саме прописе. Кодификовање племенских закона није посао који има правну вредност колико израда и доношење законских прописа из тога кодекса. Кодификовање обично врши неко, који није ни овлашћен за то. Оно је у неку руку посао технички. Ако се кодекс напише, буде да добије ауторитет већи. Али само када та писана реч постане старина. „Књиге староставне“. Прописи у кодексу немају једнаку правну снагу. Који су много потребни, имају, много већу. Они исти, када престану бити тако актуелни, не одржавају се или се одржавају лабаво. Остану за дugo времена у памћењу људи, одакле се појаве ако постану опет актуелни. Пропис се никаквим чи-

ном не поништи, када се престане по њему поступати. Ако свим застари, заборави се. Тако је, у осталом, било и у турском државном законодавству. Ови кодекси могу навести на помисао да је постојала нека посебна законодавна установа и посебна законодавна функција. Али се та народска власт не може раздвојити по правним категоријама новога времена.

VI. ПОРЕСКИ ПОСЛОВИ ПЛЕМЕНСКИХ САМОУПРАВА

(Значај разлика у статусу сељаштва у Турској. Је ли филурија повластица? Пореска плаћања отсеком. На све једнако(?) Значај пореских послова народских самоуправа)

Разлика између влаха филуријија, „војнука“, мартолоса и остале раје немају онолико значаја колико се то рачуна. Статуси „мужа“, граничара и сељака племића у Хрватској разлиичитији су били један од другога и правно и фактички, него што су били различни међу собом статуси сељаштва у Турској, па те разлике у Хрватској ишак нису осетно деловале ни на које иоле важно збивање у селима. Још су у Хрватској те разлике и раније постале, и боље се биле уврежиле, и трајале дуже, а неке све до под крај XIX века. Трагови им се познају јасно и сад, док у нашим областима у бившој Турској још сасвим одавно им нема траг никаква. Па ипак за области динарских племена има теорија, историчара, која једну толико важну појаву, као што је постанак или обнављање племена, тумачи и тим разликама у статусу сељаштва. Заједно са тим неоправдано се придаје велики значај филурији, као повластици Влаха сточара у неким областима динарских племена, па се тиме поткрепљује теорија, да су ти Власи сточари могли око себе организовати наша племена и због те повластице. Плаћање пореза филуријом није било никаква важнија повластица само по себи. Повластица је више у начину плаћања, у плаћању отсеком. А плаћа се отсеком највише због тога што се за порез за те привреде тешко може поставити пореска основица друкчије сем филуријом, или због тога што је друкчије прикупљање пореза много теже. Филурија изгледа као важна повластица само кад се не узме у рачун, да је раја имала и других обавеза сем пореских, кад се не узме у рачун да је та повластица често била само накнада за службе, које није имала остало раја. Увођење пореза филуријом било је најчешће у оним областима, у којима је главни сељачки порески објекат била стока, те се друкчије сем филуријом није могла утврдити нека иоле стална пореска основица. У ратарским областима уопште филурија је била ређа, јер се приход из ратарства могао relativno лако утврдити за пореску основицу. У тим областима се ратарским порезом посредно плаћао и главни део пореза на сточарску привреду. Али је као нарочите пореске технике било

филурије и на посебне чисто ратарске гране привреде. Објављен је један докуменат турске администрације, из кога се види да се на винограде плаћало филуријом у селу, које спада у неколика најжупнија у целом доњем Полимљу, те није могло бити село сточарско.* Турци су имали пореске технике сасвим различне. У овом случају је порез наплаћиван филуријом вероватно само због тога, што је било незгодно држави муслиманској наплаћивати у вину оне порезе који се плаћају у натури. Све укупно узев филурија је било мало или нимало нека повластица, него је била једна пореска техника. Сасвим сличног постављања пореске основице, друкчије него што је ратарска, било је и у чифчиским давањима. У Польима колашинским (Црна Гора) та су давања личила много више на филурију него на аграрни „хак“, а лакша нису била. Главни аграрни терети били су на сточарској привреди. А порекло је овом облику чифчиских давања у једном насиљу још већем него што је почифчијавање: Аге су рају отерале са њихових баштина; отерале са ратарства на планинско сточарство, да би земљу радили у својој режији. Земљишну пак основицу томе планинском сточарству аге су такође отеле. Али су ту земљу држале друкчије него ратарску; држале су је само правно, а сточарску привреду на тој земљи радила је раја.** Сточарских давања аграрним господарима сличних филурији било је и у најпоробљенијим областима Македоније, где то ни најмање није могло личити на какву повластицу.***

Филурија је, даље била знак да у некој области или администрација није била довољно организована или власт није била довољно јака да уведе прецизније пореске уредбе. Када је државна власт слаба, раји је било лакше него у другим областима у свему, па и у пореским теретима. Тада је филурија у истину повластица и то велика. Али да раји буде тада лакше потребно је било да нема муслимана по селима. Ако их има много, нарочито скорашињских усељеника и сточара, раји је било још теже када државна организација ослаби. Држава турска, иако је била врло тешка, непосредно није била раји најтежа. Тежи су били самовољни мусимански насиљници. Потребно је још да је та област скрајнута са главних војних правца и удаљена од великих војних и административних средишта. Та су три услова главна. Непосредно због промене неког закона, или због увођења неког закона, или због поништења неког закона, ретко је кад раји бивало осетно боље или осетно горе. Када она три услова постоје, онда и најтежи закони нису тешки онолико колико у другим областима, јер се законске одредбе не извршују оштро, а неке и не извршују никако. И племенска организација,

* Фехим Барјактаревић, Турски документи манастира Свете Тројице код Плевља, Споменик САН LXXXIX, стр.43, докуменат бр. 55.

** По испитивањима Богдана Шарановића (рукопис).

*** Сретен В. Вукосављевић, Историја сељачког друштва. Књ. I, стр. 301—303.

и кнежинска, и све олакшице пореске и друге, које је имао наш народ, кад је био организован у племена или у кнезине, нису уствари последице неких повластица, влашких или других, које је држава давала некој области, него су само симптом, да постоје она три повољна услова. Без њих наш народ и не може да се чврсто уобличи у племе или кнезину, не може да има оних народских организација које заклањају рају од непосредних односа са државом. Пошто су главни услови за стварање племена слични онима за увођење филурије, то се често поклапа: где је племе ту је и филурија. Скоро толико исто често као и оно: где је сточарство претежна привреда ту је и филурија. Ни племе, ни кнезина, ни филурија нису сами по себи узрочници да раји негде буде лакше. Када нестане она три услова за филурију и за племе, онда и филурије нестане ако је била повластица; нестане и племенске организације (Брсјаци, Мијаци, Никшићи). Или нестане и племеника (Малоншићи, Лужани). У Турској су се више него другде многе јавне установе и прописи стварали пре закона, или мимо закона, па су их после закони просто озваничили, или и нису, а многих је установа и прописа нестајало, а да то у законодавству ће буде ни поменуто.

За сва давања отсеком узимао се за основицу број домаћинстава или број пореских обавезника. На њих се подели цела обавеза. На села распоређује државна администрација, а села распоређују на домаћинства, прикупљају и предају племенском или кнезинском кнезу, а кнез предаје државним властима. Ако нема кнезине, села предају државним властима непосредно. Или државна администрација распоређује на кнезине, па се у кнезини то подели на села. Неће бити тачно да је свако домаћинство, и задружно и инокосно, и богато и сиромашно, плаћало подједнако. Увек је било и сасвим нејаких домаћинстава, од којих се данак никако не би могао наплатити, а држави је морало да се плати све. Погрешно се разумеју и „дефтери“ и друга званична турска акта. Администрацији је требало да зна само колико је домаћинства, или, за харач, пореских глава у кнезини и у селу, да би се према томе одредио укупан збир пореза. Због тога писаног трага има само о томе. Од рабоша, по којима су се порези разрезивали на појединце и скупљали, трага, разуме се, није остало. Ни за филурију, као ни за друге облике пореза, није утврђено, да је наплаћивана од свакога домаћинства подједнако, нити да се плаћало само по домаћинствима. Имало је и посебних деоница, које су биле убележене као филуристске земље. Ово се није ни испитивало; није се ни помишљало, да може бити друкчије а не на свако домаћинство подједнако. Ако је било разрезивања на домаћинства по економској снази, онда је могло бити више по стоци, а не по имању целом. И у народу има данака, који се плаћају само према броју стоке.

Филурије је нестало одавно, те се у народу не сећају како се плаћала. Али се зна какав је у турској држави био обичај

распоређивања других неких данака. За харач, например, на селу најтежи новчани данак, који је само раја плаћала све до 1909 године, свако је село задуживано према броју харачких глава. Село је после разрезивало харач на домаћинства, узимајући у рачун и имовно стање домаћинства („такат“) и број харачких глава у домаћинству. Због оваквог начина плаћања села су, кад пријављују колико се мушки деце родило, смањивала стварни број колико осете да се највише сме. Мало се бојало да ће то неко проказати властима, јер би то повећавало харач свакоме сељанину па и потказивачу. Харач, значи није био „наглавица“ него је само био разрезиван „по главама“ (мушким). Десетак, истина, није био разрезиван као наглавица, али је и ту постојала укупна сума за цело село. Понекад су и села закупљивала десетак. Ако су прилике биле повољне, закупци и не насрћу на села, да закупе десетак. Онда село закупи по цену ниже, него што би иначе била, па међу сељанима разрежу само онолико колико треба да се закуп плати, а не десети део стварног приноса са земље. Или ако село не може да организује да оно закупи десетак, а сложно је и прилике су му повољне, буде да несме закупити неко коме је село противно. Зна се да ће село бити више него иначе солидарно у укривању приноса. Закупи, по ниској цени, онај који је у споразуму или прећутном споразуму са селом, па према томе после и сељани њему плаћају. Могло би се посумњати и да ли је „дукат и цванцик“ пореза у кнез Милошевој Србији у истину био по дукат и цванцик на свако домаћинство изреда. Да ли и то није било само одређивање укупне суме пореза за цело село — онолико пута по дукат и цванцик колико је домаћинства — па да су после села ту укупну суму некако друкчије разрезивала на домаћинства? Народ у Шумадији — по сећању — овај порез не сврстава у наглавице, како назива оне обавезе, које су биле уистину једнаке — „на пореску главу“.

Ови порески послови били су међу најзначајнијим пословима племенских и других народских самоуправа. Колико се о њима зна нису били у племенима друкчији него у кнежинама и селима. Сви су данци били увек много лакши, кад их народска самоуправа разрезује на домаћинства или пореске главе и скупља, него када то чини увек гладна и увек коруптивна турска администрација. И ово је био један од главчих узрока због којих је народ те све самоуправе стварао и подржавао, где је год могао.

VII. ГЛАВАРИ

(Власт и надлежност главара. Главари и турска државна власт. Наслеђивање главарства. Бирање. Главарска хијерархија)

Како је био организован племенски управни апарат у време турске власти, каква је била надлежност главара, колика је уопште била главарска власт — сећања на то нису свежа и поме-

шала су се са сећањима из времена када се била почела успостављати црногорска државна власт. Опсег власти и надлежности племенских главара није био ни близу једнак ни у разним временима турске владавине, ни у разним племенима у исто време. Углавном, племенска самоуправа је била прилично широка, а главари у тој самоуправи имали власт недовољно обележену и слабу. Али је увек било главара у племену и увек су имали неку власт, или бар неки јачи утицај, који је лично на власт. То што главари нису имали какву своју организовану извршну силу, то је већ било доволјно, да им власт у племену не буде јака. И турска држава им је ограничавала власт, кад би се они мало повише ојачали у племену. А за међуплеменске односе није ни било власти ни главара све до јачег уобличења натплеменске организације. Имао је само известан морални утицај цетињских владика. Међуплеменски односи били су уређени слабије него унутрашњи односи у племенима. То се зна поуздано. Главарска каква стална надлежност за уређивање међуплеменских односа није ни била организована, нити је за то било какве друге сталне установе. Можда се и турска власт у то мешала више него у уређивање односа унутра у племену. Уколико су се међуплеменски спорови уређивали по народски, уређивале су их неке импровизоване установе. Или би за неко време било на снагу — док се некако не уреди.

Бивало би понекад, да и унутра, у племену, сасвим олабаве оне правне установе, које некако расправљају спорове нарочито међу људима из различних братстава. И ту би се понекад уређивало као и међу племенима: или посредовањем добрих људи из других братстава, или неком врстом избраног суда, или на снагу, за неко време. Ко би био из братства слаба, не би могао наћи правне заштите онолико онај из братства јака. И у песмама се помиње како је тешко „јунаку из братства нејака“. — Да је ово било овако каже традиција — истина, мутна и непоуздана — а потврђује се и оним што се поуздано зна, како је било у неослобођеним племенима у време пред устанак 1875 године и у време пред 1912 године у доњим Васојевићима и у Кричку.

И поред наследне власти главари се нису могли ни економски осетно уздићи над осталим племеницима. И то је био један узорак, да им власт не буде јака. Главар, или његово братство, нису могли да захвате од колективног земљишта много више него што се снагом своје чељади може обрадити, ако би и имали снаге да захвате. Целом племену неопходно треба што више колективног земљишта за сточарство, те је племе сложније у одбрани тога земљишта него и у чему другом, а турска држава не помаже рајинске главаре да се много обогате и осиле. Нису се главари ни лакомили да много захватају од колективног земљишта. Јер и имућноме оно треба као колективно и сточарско. Треба чак и више него сиромашноме, јер он има више стоке, а пањацци су морали бити организовани као колективни. Били су и недовољни скоро свуда, те су их племена и због тога боље чувала. Колективна својина на сточарском земљишту и у селини и у „планини“

била је правно сасвим добро уобличена. И то је сметало да гла-вари много захваталају из заједничког земљишта. На исти начин као у динарским племенима и у Хрватској је добро утврђена колек-тивна својина, „земљишне заједнице“ и „имовине опћине“ била најбоља одбрана од властелиновог захватања колективног земљи-шта. У Босни, например, и у Санџаку није било такве одбране ко-лективног земљишта, те су га разни насиљници лако хватали и стварали велике чифлуке. А отимати племеницима баштине било је још мање могуће него захватати колективно земљиште. Брат-ство би бранило свакога свога братственика, а и племе је било нека солидарна целина и бранило би племеника од главара. Земље радне тешко се и могло држати, ако је има много. У та давна вре-мена у нашим динарским племенима није било много ни надни-чара ни најамника, јер је на колективном земљишту у селини и на „планини“ свако могао и кад је са мало баштине држати своје стоке прилично. А стока је била главно богатство. Могао се и иселити кад остане без имало баштине и имао куда иселити. Било је и прилика да се однекле ван племена прибави по нешто стоке четовањем и пленом. Није се морало ићи у најам, а ретко и у рад под надницу, сем ко се није могао тако довијати. А кад нема надничара и најамника велике баштине нису корисне. Ако би се велика имања и створила, брзо су се цепала и смањивала честим породичним деобама. Земљиште је било неплодно сасвим, те се о ратарству није имало ни рачуна радити више него колико за своју исхрану. Главар се није могао ни стоком заимати много више него други племеници. Број стоке у сваком, па и главар-ском, домаћинству био је уско и оштро ограничен капацитетом птића а птићом се било увек оскудно, јер је ливада било мало и биле слабе. И сламе је било сасвим мало. Главари пре државне организације нису имали ни награде какве иоле сталне. Узимали су, истина, приход од разних глоба и као неку таксу од пресуда. Глобе нису биле мале, али је судио увек већи број главара те појединцу не би допало много. — Због тога свега није било глава-ра много богатих, а било увек војводића и сердаревића и сасвим сиромашних.

Племенски старешина се звао кнез као и кнежински. Тек када је Црна Гора проглашена за кнежевину, престало се звати племенског и сеоског старешину кнезом; било је забрањено. Тур-ска власт је потврђивала кнеза племенског и сеоског, али их по-стављала није. Кнежински кнез био је прилично устаљен у сво-ме звању. Бивао је наследно из исте породице за понеколико по-колења. Турци се нису трудили да стекну оданост кнезова и кне-зовских породица; довољно им је било да их држе у страху од казне и у страху од губитка кнезовског достојанства. Да јекога потврде за кнеза није им сметало чак ни то, што су му оца по-секли због рада против турске државе. Кад су у Пљевљима по-секли дробњачког кнеза, попа Милутина Ђеровића, утврдили су за кнеза његовог сина Новицу. То није усамљен случај. И ово

држање према кнезовима један је знак да Турци уопште нису имали тежња асимилативних према хришћанима — што би било бесмислено и тежити докле су хришћани раја. Због тога су кнезови били увек људи по свему народни. Друштвено су остајали увек у своме народу, јер хришћанин док је хришћанин, никако није могао постати члан муслиманског друштва. Економске пак и социјалне разлике у нашем народу нису биле толико велике, да се главари могу издвојити у неки посебни друштвени слој. Иако су Турци правили извесне разлике међу хришћанима, ипак је хришћанин за Турке могао бити само „угледни раја“ како понеке и називају у старим турским документима*. Пошто је друштвено остајао увек у своме народу, кнез је био са својим народом и политички, и, нарочито, није се у своме расположењу према Турцима издавао од народа.

Разуме се да је било и кнезова и кнежина свакојаких, као што је било свакојаких сељана и племеника, али су ипак кнезови и племенски и сеоски били, и у овоме послу као и у другима, народски заступници пред турским властима, а не турски сарадници — како то неки историчари уобичавају да кажу. По њиховом мишљењу понекад изгледа да су кнезови били чак и са учесници у ономе што је народ трпео од Турака. Треба се прво уживети у оне прилике, па судити о томе. Први и најбољи наши људи у Кричку, у православном делу Бихора, и у доњим Васојевићима примали су понекад чак и плату од турске државе још и до у ХХ век. „Да бране царску границу“ — а били су, они исти, главни организатори и буна и другог сваког отпора. Најбољи јунаци, најпожртвованји борци из бунтовних Језера и Шаранаца и Пиве примали су до 1875 године често од Турака плату за себе и за своје друштво „да чувају царску земљу од Црногорца“. Један од најгласитијих међу њима, Трипко Џаковић, војвода племена шараначког, који је тако примао плату од Турака и био једном за то прекорен од кнеза Николе, зарекао му се да неће пустити Турке да преко његовог племена нападну на Црну Гору. Кад је 1877 године турска војска пошла преко Шаранаца на Црну Гору, он је организовао одбрану унутра у племену, а сам сишао на племенску границу, на Тару, искочио пред Турке на уски тарски мост и са њима се у тој тескоби секao док није погинуо.

Да би главари могли управљати и скупљати државне приходе, турска држава је морала да им даје извесну помоћ, кад је затраже. Било је већово и то, да се зна, да ће им држава дати помоћ ако затраже. Села, кнежине и племена већих и сами неколико слушају, јер је свакоме много лакше имати везу са државом преко њих него непосредно. Главар није могао да много злоупотреби власт. Увек је морao помишљати на то да је племеник или сељанин и да ће то остати. Уосталом и он је раја, те му ни држава не да да се много осили. Турска власт је кнеза и

* У архиву породице Борисављевића из Нове Вароши.

друге племенске главаре ефективно подржавала само у раније време, када је власт била и најјача. Кад се племена почну еманциповати од турске државе, почну и племенски главари. Нема у традицији да су се негде и некада главари сами, без неке фракције племена, борили против свога племена уз помоћ Турака. Али због супарништва међу главарима и унутрашњих сукоба у племену бивало је да се по једна цела фракција племена заједно са својим главарима ослања на турску власт. Нарочито мусимански племеници и главари. Кад су се мусимани иселили, племена и племенски главари постали су једнодушнији према турским властима. И у католичким малисорским племенима је ретко да се племенски главари удруже са турским властима против свога племена друкчије сем са једним делом племена. Али су турске власти увек имале више утицаја на њихове племенске главаре него на наше и јаче их подржавале.

Племенски главар је био главар до смрти, или док не онемоћа. Звање је прелазило с оца на најстаријег сина. Без велике неувоље народ није хтео да мења кнезовску и војводску породицу. Знало се да би нова породица задуго имала супарника, претендента, много више него стара, на коју се навикло. Толико је незгодно било променити главарску породицу, да је и турска државна власт то нерадо чинила. „Састало се нас (колико је било) главара и главарских синова...“ — то је честа формула у сентенцијама из времена Петра I. Кад би неко тражио главарство, позивао би се на наследно право: „Кућа ми га доноси“, „од куће ми је“. Добра страна наследног главарства била је и у томе, што би те главарске куће већ у првим својим покољењима преболовале болести скоројевића. Сељаци као и други људи, и више него други људи, морално одболују скоро свако, па и невелико, брзо уздизање над својим друштвом. — Иако главари нису били ни социјално ни економски издвојени из свога племенског друштва, ипак су били уздигнути толико, да су били у опасности да се понесу, да почну тежити да изгледају друкчији у ношњи и у понашању, него што је остали свет; да им се почне много допадати њихова властита памет; да почну на незграпан начин тежити да уздигну свој ауторитет. Не умеју укривати те све, и друге, скоројевићске особине. Постану и тешки и смешни. Народ је увек имао оштро око за то. Кад су главари из стarih главарских кућа, тога је свега мање. Они имају став поузданiji и природнији. Народ њих лакше подноси и кад се неколико „горњају“. Ауторитет главарев је већи и неспорнији, ако је главарство наследно, јер и јесте било наследно баш по томе, што су му братство и породица били бар некад бољи, ако сада и нису. У време кад су главарства била народска не државна, било је народу самом корисно, да ауторитет главара буде велики. Пошто наследност главарства није иоле јаче подржавала никаква организована снага, то су главарске куће морале да у свима народним пословима својом вредношћу стално потврђују своје право на главарство. Није било лако одр-

жати наследно главарство. Ваља сваки пут „потврдити бакву“*. То је чувало народ да му главари не постану слаби и неспособни. Неки мало виши друштвени положај главара био је толико нестабилизован, да су главарске куће и главари у сваком рату својим држањем и својим погибијама морали на неки начин обнављати и потврђивати права на тај свој друштвени положај и на главарство. Чак и владарска кућа — све до половине XIX века. Из „дobre“ се куће не могу сви вратити из рата. Ваља да гину више него други.

И када се главарство било израдило као наследно, било је ипак и неког бирања главара, неког бар посредног утицања народног ко ће бити главар. Понекад се по расположењу народном одређивало на кога ће сина прећи главарство. Кад увиди да је наследник неподесан и да је народ незадовољан њиме, ужа породица утиче да главар одреди за наследника кога млађег сина, или блиског сродника. Будући рада да главарство што дуже задржи за себе, главарска породица, па и братство цело, увек су пазили да главарство буде на што бољем члану породице, да би се што дуже одржало у породици, јер у главарству има и за породицу и почести и извесних користи. Ако су пак главари из неке породице један за другим слаби да држе главарство, или су превише осиона и самовољни, или и ако им братство ослаби, онда око главарства настану и фракције и нереди. Овога је мало чешће откаје се племена постепено ослобађају турске власти. Обично је да главарска породица прво изгуби ауторитет, па се „обнепита“ (престану је слушати), па онда изгуби главарство.

За избор новог главара из нове породице није било неког уобличеног формалног поступка. Спонтано би се и постепено, после сукоба створила нека погодба међу фракцијама и супарништвима. Гласања не би било ни тада, али је било оштрог бирања и без гласања. Много је теже и више вредности треба да се има, па да се придобије племе и постане главар, када се бира овако полако и спонтано, него када се постаје главар једним изборним чином, ма и најбоље смишљеним и најисправнијим. Буде и да се компромисним новим главаром измири суревњивост између две групе братстава. Има традиција у Кучима: „Криводољанима и Дрекаловићима био је заједнички војвода Криводољанин. Последњи војвода Криводољанин, када је остатио, на једној скупштини, окити своју капу дреновим цветом, па је устакне на главу Лалу Дрекаловићу и каже: „с мене на Лала Дрекаловића“. „Од тада је војводство Кучко прешло на Дрекаловиће, али није могао бити војвода, кога Криводољанин на овај начин не завојводи“. — Не мора бити тачна традиција о томе конкретном догађају, али тачно показује народско схватање о политичким компромисима око главарства. Потсећа на традицију из латинских племена: Нума

* Баква је белег до кога се најдаље добаци каменом или доскочи. Та се баква не рачуна, ако се још једном дотле не добаци или не доскочи.

Помпилијус је Сабињанин, али га бирају само Римљани — између Сабињана*.

У посебним пословима једнога братства или села у племену главар целог племена није старешина главару тога братства или села. Још је мање старешина главару једног придруженог племена. Није властан да га надзира, нема права неки његов посао преузети да га он ради. У посебним пословима једног удруженог племена главар натплеменске организације није старешина главару тога племена. Ко је главар сложеном племену или натплеменској организацији, он је тај главар само на заједничким пословима и само по томе, што је главар над својим ужим племеном. Племена и у сложеном племену као и у натплеменској организацији политички су равноправна. Главар над простим племеном главар је по томе, што је главар у одређеном главарском братству, иако главарства у братствима нису била добро уобличена. Главар над племеном није главар над осталим братствима у пословима братственим, посебним и унутрашњим. — Што је хијерархија овако неразвијена знак је да су братства у племену чвршће организована него племе и да су прста племена чвршће организована него сложена племена и натплеменске организације. У овоме се у нашим динарским племенима, можда, указује какав је био корен онога, што је у даљем развитку постало феудална хијерархија, у којој суверен има само своју област у непосредној власти, а остale области посредно, преко својих сизерена. (Ово о хијерархији израдио сам по аналогији са оним што се у народу поуздано зна о организацији кнезине колашинске, која је постојала као кнезина до под крај XIX века и била састављена од четири кнезине. И по племенским традицијама — истина прилично мутним. И по ономе како је било доскоро у племену климентанском).

VIII. ЈЕ ЛИ ПЛЕМЕ ОРГАНИЗАЦИЈА РАТНИЧКА

(Главне црте организације нису ратничке. Цивилна организација племена разрађена и чврста. Крајина. Плен и други походи. Крвна освета.)

Од свих племенских традиција највише се памте и причају оне о бојевима, бунама, четовању и пленовима. И старе забелешке су најчешће о томе. По томе би се могло помислiti да су наша динарска племена била организације ратничке; да су се углавном у ту сврху била уобличила и у ту сврху била израдила своје установе, свој морал и своје уредбе. Али се не треба одмах повести ни за старим забелешкама, ни за тим што се данас из свих традиција најчешће помињу оне ратничке. Сачувано је у народском сећању и оних других, нератничких, традиција, само су оне дискретније и мање се о њима прича. Бојеви и блистави

* Плутарх, Нума Помпилијус, Глава IV.

ратни подвизи наметну се пажњи јаче него мирни послови. Војводе и харамбаше више делују на машту и падају у очи него кнезови и кметови. О једном боју око племенских планина више се помиње него о неколико мирних деоба планина, о којима се ипак у традицији зна како су биле. Зна се како су постављали међе у планини; по чему раздвајали шта ће чије бити; ко је делио. Велики какав крвави плен стоке опева се, а какво мирно уређивање права паше, и сенокоса, и водопоја остане у сећању дисcretном. Или се и заборави. Али трагови оваквих безбројних мирних збивања остану, иако су неуочљиви. Сталоже се, па се скристилишу у разним племенским уредбама и у правној свести народној, па трајно уређују и одређују живот у племену.

У племенима није било чисто војничких установа и организација. Није било неке чисто војне дужности, ни главара само војног. Војнички називи неких главарстава нису били знак, да су та главарства била војничка. Војвода је био много више цивилни главар него војни; сердар је почасно звање. Једино је барјактар чисто војни главар; али је то у нашим племенима било најмање главарство. У Арбанаса пак бајрактар је старешина племена. Цивилни главари су били и војни. У нашим племенима никад није било да неки, какви било, војнички кадрови, нека војна оператива, овлада над старим народским организацијама, као што је било у свима балканским револуционарним покретима, или као што је тога било и другде. Племена су се једно по једно ослободила Турака, а нису израдила неку војну власт и војну организацију. Уколико је посебне војне власти и војне организације било, израђивала их је само држава — откако је од натплеменске организације постала држава. Израђивали су је владаоци — умерено и постепено. Племена су била организована врло чврсто, те нису дала да каква војничка организација превлада над њима. Одбрањила су се и тиме, што је имало и војних елемената у племенској организацији, те ратовање и организација ратовања нису били импровизација нередна и лабава, иако није било посебних, у неку руку стручних, војних кадрова.

Над свима војним пословима у племенима увек су се истицали цивилни. Нема ни војничких скупштина. Није било никаквог посебног увршћавања племеника у кадрове чисто војничке, него су племеници и у рату били сврстани по својим цивилним организацијама, које су биле израђене за односе мирне: по братствима и селима. — Оружје се много носило и много баратало њиме. Али ко је имао прилике да гледа како људи носе оружје у оним граничним племенима, која су била остала немирне крајине све до 1912 године, онакве каква су била племена сва у старо време, знаће како то мало ратнички изгледа. Пушка се узима и носи као мотика или будак, без позе. Она је практична свакодневна потреба, њоме се не дичи. У ношењу оружја не осећа се какво ратничко држање. У племенима су били људи само храбри; нису били ратници онако, како историја слика праве ратнике, који су увек и освајачи. Племена нису била освајачка, офанзивна, можда

што су била мала, а око њих државе велике и јаке. Нису ни имала организација и установа, које су потребне за дуга ратовања, офанзивна ратовања. Јавне организације за снабдевање војске није имало. Храну су доносиле жене од својих кућа — свака своме војнику. Ово снабдевање војска је допуњавала пленом око бојишта. Тек у ратовима од 1875—8 године ово народско снабдевање војске било је нешто мало уређено: Ишли су жене редом, а свака је носила храну и преобуке за по неколико војника, братственика и суседа; свака је кућа давала хлеб за свога војника и белог смоква подједнако, па се смок носио у једном суду и на фронту делило. — До пре тридесет година у Морачана и Васојевића је било свеже сећање на Карађорђеву војску, коју су гледали 1809. године. Много им се било допало како је војска била организована за дugo и офанзивно ратовање, јер је имала комора, која је ишла за војском.

У општој племенској организацији се увек садрже и елементи војне организације. Она су у обично време видљиво не истиче из опште организације. Турска државна власт није спречавала да раја има оружје. Раја држави треба, оружје раји требало*. Ватрено оружје и дуго и кратко и велики нож за појасом то су оруђа исто као и рајина радна оруђа; само је сабља знак ратника, почасни знак, те сабљу раја није смела носити. Без оружја се не може бранити стока од звериња, имање и живот од плена и од хајдука, племенска или сеоска међа од иносељана и од ино-племеника. То је став турске државе у временима када је она јака и када се не боји рајиног оружја. Само у временима бунтовним државна власт ако је јака, разоружава рају. Она је тада и много и уништава, и ако јој раја стално треба. Када је државна власт слаба да може што друго чинити, она толерише не само рајино оружје него чак и неке елементе војничке организације у племенима. Утолико лакше толерише, што нема извојене, посебне, уочљиве, војне организације. А уосталом племена су скоро увек имала и неке повластице од државе. У временима слабе државне власти, а кад су немири и буне, војни се елементи племенске организације јаче развију и испоље рељефније док то траје. Када то престане, више или мање потону у општу племенску организацију, из које су се били испољили. Опет могу наново да се испоље, јер се увек садрже у општој племенској организацији. Савсвим доскоро се за бројност малисорских племена изражавало војнички: „Климената и Хота има по хиљаду пушака.” До недавно се тако рачунало и за наша племена. Због те латентне, а сталне, војне организације има, например, у млетачким ратним калкулатијама за племенску област не само војних јединица — увек по племенима — него је забележен и број војника у њима.

Ратничке црте у организацији племена и извесни ратнички манири у животу племеника били су јасни и разговетни. Али су

* Сретен В. Вукосављевић, Историја сељачког друштва, књ. I,
стр. 11—15.

били јасније и много важније разне уредбе мирног живота и рада. Од самог четовања и плене, од ратних послова, није живео скоро нико. И они који су се тим пословима највише бавили, обично су радили о пољопривреди. Или су бар њина чељад о томе радила. Најгласитији четовођа, Никац Томановић, и погинуо је не у четовању него бранећи своје овце. Иако се ратовало често, ипак је увек и у свима племенима рад био главно, а уредбе раду биле главне и најбоље израђене уредбе. Већ и сама организација племенских „планина“ и правни ред на коме је заснована привреда у „планини“ показују да је на организовању тога мирнога посла морало бити рађено дуго, стотинама година, и рађено паметно*. Показују да је племе имало своје установе, које су уобличавале тај правни ред и које су га одржавале. Тако је исто и за ред о селини, водопоју, натапању где га има, сеоским комуникацијама, заједничким роковима радова, разним службеностима и о свима другим важним и неважним односима мирног живота и рада. До увођења црногорске државне администрације — што није било давно — племе је свима својим унутрашњим пословима управљало само. Судећи по ономе како су ти послови били организовани сме се поуздано рећи, да је племе било добро организовано, у ту, мирну сврху. Те се организације и резултати тих организација не уочавају и не проучавају. Проучавају се само писани „историјски извори“, а они не кажу скоро ништа о простим сељачким пословима, него о ономе што је хроничар, који ни један није био сељак, нашао за достојно пажње да се упише и оно што је и како је видела и уписала једна администрација државна — па још турска! Данашњи људи, из других времена и других области, на викли су на државу и на њене организације. Нису навикли гледати народске организације толико разрађене и толико чврсте, колико је то било у племенима. Немају осећања за важност и чврстину тих народских организација. Њих заблесну упадљиви елементи војничке организације динарских племена, па и не виде да су остали елементи организације још разрађенији и још чвршићи. Војничка организација племена и јесте тако добро израђена и тако чврста само по томе, што је она део целе племенске организације — и то не део најважнији.

Војне крајине, које су Турци организовали, дале су више него ишта друго ратнички изглед и потстакле ратнички дух у нашим динарским племенима.** Због турских крајина највише створиле су се и од наших племена крајине. Као што су главе наших племеника „капале“*** на бедемима градова у тим турским крајинама, тако су и главе турских краишника „капале“ на једној тераси изнад цетињског манастира, или пред кућама оних погинулих племеника, које би братство осветило. Међу крајинама

* Напред пом. дело, стр. 224—254.

** Исто, стр. 39—43.

*** Стаяле на колу док не отпадне, „окапље“, месо са њих.

стално је било заседа на путевима, убиства, плене и пљачке. — Турске су крајине и много повећавале изолованост племена. Биле су и постављене тако како ће најбоље израздавати племена једна од других и од осталих наших области. Али су се због тих крајина развили и извесни облици витешког каваљерства међу не-пријатељима, чега је ипак бивало. И сада се у Црној Гори са поштовањем прича о неким никшићким муслиманима, како су поштено држали задату „вјеру“. Када се „углави вјера“ ишло се слободно на никшићки трг и из оних племена, која су се са Никшићима крвила, куповало и продавало. Разуме се да су грађани никшићки имали рачуна да одржавају „вјеру“, али су своје рачуне водили витешки. Прича се, како би, кад би Никшићи због нечега хтели да прекину „вјеру“ пре рока, објављивао „телал“ на три тржишна дана раније, да ће се тога и тога дана „прекинути вјера“. Све до тога дана долазило се на трг слободно, куповало и продавало чак и „на вересију“. — Ударили Турци на Морачу (године 1820). Нису добро прошли, али су Никшићи убили сердара Мркоја Мијушковића, добра јунака и врло угледна главара племена пјешивачког. Када су то казали никшићком капетану Мушовићу, он рекао: „Није, ни дао бог, погинуо срдар Мркоје!“ — „Како то капетан-бег? Ми смо се надали да ћеш давати му-штулуке*. Знаш и сам колико смо се пута били са њим“. — „Бити се увек има с ким, али с киме ћemo се мирити!“.

Било је често пленова — нарочито стоке са планине. Међу племенима и турским крајинама и међу племенима. Унутра у племену није. Пленове су сви сматрали за јуначке подвиге и уз гусле певали о њима. Четовању и самом „прихваташњу“ плене, потери и постављању заседа чети и плену „на пријетеку“, гоњењу плене, одбрани и заштити заплењене стоке, заштити повлачења, постavljanju прихватних положаја и подели плене — свему се томе била израдила организација и техника. Ако се морало прећи преко туђег племенског земљишта, требало је и то уредити са тим племеном, јер племе преко чијег се земљишта прелази има ризик од тога — њему се свете они који су били плењени. Има у Ровцима сећање да су Кучи, који су, пре 250 година отприлике, били избегли у Ровца, дали Морачанима дванаест кумстава, да би им допустили, да преко морачког земљишта прегоне плен из Колашина. Племе из кога је чета цело је подносило известан ризик, јер онај, који би се за плен светио, пленио је стоку целога племена, или кога било из племена. Али ни корист сва није била само чети; имали су нешто користити и делови племена или племе цело. Ако је плен било дosta, често се давао део цркви, и сиротињи, давале гозбе племеницима и поклони главарима. Па ипак плен није био посао племенски, па ни сеоски или братствени. Ако су у плен умешани племенски главари, они су то лично, а не испред племена. Плен организују и изводе предузимљиви појединци на

* Чашћавање за добру вест.

своју руку, ван сваке јавне племенске функције. И поход у плен никшићких оваца са Крнова, организован у племену ровачком, иако је био један од највећих, није организовало племе. А Ровца су једно од племена најсиромашнијих, из кога се увек много четовало и ишло у плен. Организовали су га на своју руку неки Ровчани, Требијешани, Морачани, Бјелопавлићи и Пипери. Истина са прећутним одобрењем ровачког племена. — У плен се обично ишло са невеликим дружинама. Кад би био рат, плениле су и целе војске, ако су на непријатељском земљишту. Али све до скоро правих ратних похода на даљину није ни било; ратовало се у одбрану племена или племенских области. Никада није било племенских похода у освајање. Безбројно је села, која су засновали племеници; ванредно их је мало која су освојили каквим војничким походом, па се ту и настанили. А за тога је у дугим бесудним временима бивало прилика доста. Међутим било је чак и да племеници купе цело село. Ово значи да никоји ратни походи као ни поход у плен нису били од неког врло великог значаја и нису били широко племенски организовани.

Крвна освета није установа војна, није створена у сврху ратовања. Кад би се племенске установе разврстала како друге установе разврстава позитивно право, крвна освета би била установа из кривичног поступка. По неписаном народском закону, о крвној освети има неколико обавеза: да се освети за себе и за свога, да се свој заштити од освете, да се учињени умир одржава. Све је ово по правилима, која су, можда, прецизније израђена него друга икоја. Правна свест у народу била је прилично уједначена у овоме двоме: а) Када се крвна освета сматра за обавезу и за право, те је јавно мњење одобрава или чак захтева; б) Како се она извршава. — Иако су ове обавезе тешке, ипак у племенском друштву никоје друге нису биле толико императивне колико ове. Прописи крвне освете нису никаква издвојена правила неком посебном сектору живота, него су само једна крајња казнена санкција свих уредаба и прописа. Постоје добро израђена правила о томе шта је допуштено у међусобним односима, а шта није. Тим добро израђеним правилима све су санкције сасвим слабе; драматични прописи крвне освете били су једина јача казнена санкција. За то су сви тешки прописи били постали онако императивни. Крвна освета се не може разумети, ако се не сквати то друштво, у коме су правила о односима уобличена сасвим добро, а нема власти изврше колико биле јаке, која ће их одржавати и исправљати када неко наруши ред, који је тим правилима прописан. Врати зло за зло — у томе је била казнена санкција. А да би се санкција извршила, друштво је било оштро прописало: дужан си вратити зло за зло. Немајући развијене казнене установе и казнену власт друштво морално обавезује, и то врло оштро, озлеђенога као највише заинтересованог да казнену санкцију изврши. Као и свака добро организована санкција крвна освета делује и превентивно: задржава појединца да ред не наруши, јер свако има у свести да та санкција постоји и да је озлеђени дужан да је извр-

ши. Онога који хоће да ред наруши, уздржава и то што морарачунати како ће његов чин примити онај његов колектив, који је у солидарној одговорности са њим. Пошто братство колективно одговара за поступке свакога свога братственика, оно своје необуздане братственике и само држи у некој стези. Солидарна одговорност, овако тешка каква је по закону о крвној освети, знак је да је колектив био чврсто повезан. — Правила о крвној освети су била врло потребна и трајала су дуго, те су дубоко урасла у правну свест народну и надживела оно време када су државне казнене санкције биле слабе, или их није било.

Многи се сукоби не заоштре сасвим већ и због тога, што се у племену био израдио и утврдио ред, шта се не сме отрпети. И кад је неко много јачи, по братству и лично, ипак му може да буде опасно догурати слабијега баш до зида: прислони се плећима уза зид, па хоће и да убије и да погине. Мора. Када се западне у такву несрећну прилику, ваља или убити и пострадати због тога, или претрпети, па тако убити себе морално и у тој средини отежати, па понекад скоро и онемогућити, живот чак и својој породици. Појединац или братство који на увреду или намерну штету не реагује онако како се сматра да треба реаговати, навлачи тиме самим друге увреде и штете. Истина, ако реагује, може изићи на још већи сукоб, па на крв. А после — крвниково братство нека се нада освети. Братство погинулога мора да се свети, иначе губи уважење. У Малесији су се до сасвим скоро били одржали ти стари начини понашања цели. Причао ми је војвода селчански, Фран Пали, колико се његов син, Пашк, трудио и мучио док је нашао прилику да убије гласитог Колја Баба. Убио га је због неке увреде. „Много је добар човек био, много нам је жао било да га убијемо. Али смо морали“. — Доцније сам чуо да је и Пашк погинуо.

Због крвне освете исто колико због турских крајина живот племенски изгледа ратнички. Какви други, питомији закони нису задуго заменили крвну освету у нашим племенима, због тога што турска власт није умела организовати бољи ред, него су чак и младотурске власти, кад им већ досаде нереди, мириле и у двадесетом веку крви између Арбанаса „крвним комисијама“, организованим по народским уредбама о крвној освети. Морално је било признато право и морално наметнута обавеза да се за крв и за неке повреде части и права освети крвљу, ако се то не умири посредовањима. Пристати на умир није био правно обавезан нико и никад; морално обавезан јесте у извесним приликама. Али ко би пристао, био би морално обавезан поступити онако, како се на умиру углави. Првога дела умира, суђења, у нашим племенима нема већ одавно. То се сврши посредовањем. У малисорским племенима било је доскоро. Другога дела, церемонијалног мирија, било је и у нас доскоро. Чак и у 1939 години био је умир — у сасвим свечаном старинском облику — између Петрића и Зинда (у Косеници, срез пљевальски), иако је државна власт била осудила крвника на робију. Умир би се обично завршавао и кум-

ством. Они, којима је била учињена крв, кумују крвницима. Крштено кумство је најтврђи умир. Са муслманима је било „шишано кумство“. Понекад се мирење завршавало пресецањем металног новца и „бацањем камена у воду“, у какав дубок вир. — „Кад овај камен испливао из дубине воде, онда се свађа поновила“. Ако се хоће да прекине и говор о каквом неспоразуму и сада се рекне: „каменом у воду“.

У временима и односима када се никако нису могле остварити питомије казнене санкције, и крвна освета је била ипак један ред, један закон, иако груб и опор. Да је то био закон који одговарају правној свести народској и приликама, познаје се већ и по томе, што су га се најбоље држали они, који су били најсвеснији и најморалнији. Нису његови прописи ни данас толико необични колико то изгледа. Братствена заштита свакога братства-ника само је један неразвијенији облик садашње друштвене заштите појединца. И таква заштита, по закону о крвној освети, ипак је неки ред; неред је када нико никога не штити, него само свак себе. Сада је та заштита питомија него у крвној освети, јер је заштита још шира; цело друштво штити сваког појединца. Уосталом само су писани закони данашњи увек питомији од не-писаных закона о крвној освети. Колико је пак више витешко оно држање по закону о крвној освети, када се није светило жени, детету и ненаоружаном човеку! Није крвава била крвна освета колико то нама сада изгледа. Како-тако, она је бар неко правило просипању крви, а још би се више крви просипало, да није било ни таквога правила.

И за крв и за друге неке поступке према иноплеменику одговарало је по неки пут и цело племе. Нарочито мање племе. У првом реду, разуме се, братство учиниоца и најближи сродник. И ово је уносило ред и обзире у односе међу људима из разних племена. Племеник, ма који, ма и не био у сродству са оним својим племеником кога је иноплеменик убио, био је обавезан у најмању руку бар помоћи освету. Круг оних, који су дужни за крв и круг оних који су дужни светити се заједно, ужи је ако се закрве братства из истог племена; још ужи ако се закрве људи из истог братства. За крв у истом племену одговара само братство крвниково. И светити крв тада су дужни само братственици. За крв у истом братству одговара само породица крвникова. У малисорском племену Климентима, у племенском отранку Селцима, за крв међу самим селчанима не одговара ни братственик, ни браћа одељена већ само задругари. „Они, којима је дим заједнички.“ Та је уредба настала тек од пре шездесет година отприлике. За крв пак, коју селчанин учини некоме ван свога племенског отранака, одговара се као и у другим племенима. Слично је и у арбанашким селима на Косову и Метохији. — И поред ових правила одговорности ипак су свуда најрадији били убити крвника — ако је он иколико од вредности. Заједничка је одговорност стварала повољно расположење код обе стране да пристану на умир, јер се никад не зна, који је сд братственика, и једних и других, на реду

да гине. Причао ми је један „умолник“ појединост из умира два закрвљена братства у Пబљима колашинским. Отишао је у братство, коме је учињена крв, да посредује и моли за умир. Дочекали га пристојно, као што је ред. Дали му почасно место с једне стране отњишта, с друге стране поседали братственици, а иза њих стоје жене. Братственици не пристају на умир — не помажу његове молбе. Али жене му, крадом иза људи, стално дају знаке да продужи молити. Знају: ако умира не буде, гинуће и њихови синови, и мужеви — „крви кантара нема“ колико ће се просути.

IX. О МЕНТАЛИТЕТУ ПЛЕМЕНИКА

(Морални живот. Племенска суревњивост и уски видици. Преувеличано осећање значаја. Тип издајника и тип потурице. Растварање племеничког менталитета.)

Реч је само о ономе што је за менталитет племеника карактеристично.

Због тога што су прилике биле такве, да је јуначко пожртвовање племеника било племену корисније него ишта друго, јунаштво је било цењено као највећа људска вредност. А пошто је племе било мала и чврсто повезана целина, то је и сваки племеник, исто као и цело племе, непосредно осећао шта је тој целини корисно, те због тога то и ценио. Јуначку пожртвованост за своје племе појачавало је то што је земљишна основица главне привреде сваког појединца била племенска, колективна. У ондашњој привреди земљиште из приватне својине било је од много мањег привредног значаја у свакоме домаћинству него колективно земљиште. У народском моралном схватању био се израдио идеални лик човека узорна по јунаштву и по јуничком човештву. Добар човек. (Лијеп човек кажу у средишним динарским племенима за човека, за кога би се у другим нашим областима рекло да је добар.) Израдили су се били и јасно прецизирали појмови и јунаштво и чојство. Значење ових речи било се уједначило у говору и у мислима свих племеника. Уобличење идеалног узора, израђеног по овим моралним појмовима, било је у нашим племенима једна врло важна друштвена творевина. У овим иначе примитивним срединама било је сасвим дугог и дубоког и уопштеног друштвеног култивисања добра човека. Није било просто и лако израдити примитивца да му страх „за образ“ постане јачи од страха за живот, те да у бојевима мирно гледа смрти у очи — у сваком случају бар на изглед мирно. И да се бар у неким случајевима савлада и да се покаже човештво, када га западне прилика да мрзноме учини какво велико зло, или да себе окористи. Ти су идеални узори деловали организаторски и доприносили уобличавању људи према њима. Узори израђени овако конкретно и јасно и примљени друштвени

но много су јаче деловали него што би каква уопштена апстрактна аксиома, па ма и она била спште примљена а била и вишта и лепша као концепција етничка или верска. Тада идеални узорок човека био је у племениковој машти окићен златним везом, токама, доламом и сјајним оружјем. Иако то не повећава узору његову апсолутну етичку вредност, свакако му појачава снагу утицаја на морално организовање племеника.

Овога потпуно уобличен узор, једнак за све, могао је бити израђен само у једној средини уједначеног економски и друштвено и хомогеној верски и национално. Сам по себи он је активна и велика друштвена вредност. Ни у којој области наше народа нема овога прецизно израђен и овако опште друштвено примљен замишљени лик неког узора. Само су још муслимани наше крви били неколико уобличили такав замишљени идеал, узорни тип. Назвали су га „турчин“, „прави турчин“. То се не мисли на османлиског турчина, него је то идеални тип човека, који има морал и цело држање онако како су га најбољи међу муслиманима замислили. Али је ипак тада одређен мање прецизно и није онолико опште примљен, као што је то тип „добра човека“ у племенима. Имало је и у другим областима израђених општих правила понашања, нарочито правила уљудности, исто тако тврдо израђених и исто тако обавезних за свакога. О поздрављању, например, или о понашању за свечаном совром. Није ни ту посреди лична деликатност и такт, него су то уобличени и утврђени облици понашања познати свакоме и обавезни за свакога. Неко ће се понашати отмено, елегантно чак, неко незграпно — ипак свако по томе утврђеном облику — у својој обради тога облика. Али то су била израђена само правила, а не ликови, узори, како је у племенима био израђен тип, узор, „добра“ човека. Истина и тип „добра“ човека неки ће племеник схватити високо, неки ниже, неко сматрати апсолутно обавезним управљати се по угледу на тај лик, неко позирати, неко лицемерно скривати своја отступања. Али је сваки племеник, сем сасвим малог броја људи потпуно пропалих, уважавао такви лик и сматрао га обавезним узором за своје управљање. Па и када се племеник већ више не може да управља по племенички, јер се преселио у неко дружије друштво, ипак онај племенички узор остане као неки апстрактни идеал за дужо времена. Слично је и при растварању менталитета целих племена. Истина, тада тај више немогући узор буде по мало чак и сметња, да се увиди, да може бити и дружијег моралног реда у друштву а не само племеничког. Буде и сметња усвајању новога реда.

Духовни живот и поред сиромаштва био је интензиван и прилично једнак у свих племеника. Није било неког посебног друштвеног слоја, који би био носилац духовног живота и за себе и за остале слојеве, био главни носилац особина племеничких. Био главни претставник целога свога друштва. Нити је било друштвеног слоја који би имао дружији духовни живот него

остали племеници. По своме друштвеном положају, или по школовању, или по занимању, или по чему било. Или слоја, који би у нечему, или у свему, имао духовни живот интензивнији него остали племеници, или мање интензиван. То је била главна црта племеничке једнакости. У целом, не малом, моралном наслеђу тога друштва сваки је племеник имао удео једнак. Ако није и уделовао једнако, то је било само због тога, што по личним својим склоностима нису сви потпуно једнако марили за то благо из наслеђа. А и јесте уделовао ипак више једнако, него што је то било у другим друштвима. У целом духовном животу племеници су били прилично уједначени: Свако се био ужицео у национални романтизам, у историску традицију општу српску, немањићку и косовску, и у посебну црногорску; у народну епiku; свако је маштао о народном ослобођењу и деобама дедовине по плодним пољима Дукаћина, Зете и Метохија; свако је био потпуно равноправан удеоничар у целом моралном наслеђу војном и другом, нарочито свога братства и свога племена. Вера није била поповска и калуђерска, него свакога племеника онако како је била и цетињског владике. Нико није био исључен из јавног живота. И жене су имале посредан утицај на јавни живот. Нико није био искључен из свечаности, забава и разоноћења. У то време је племенско друштво било толико неиздиференцирано, да је духовни живот био један и заједнички. Због тога нико није био равнодушан када треба све то бранити, све то одржавати, свим тиме управљати. То је дало племенима снагу и значај национални, војни и политички несразмерно велики према броју племеника и привредној снази племена. Па и према важности географског положаја земљишта на коме су живели племеници.

Племе је једна уска заједница на уском ограниченој земљишту. Оквири племена и племенског земљишта обухватали су скоро цео живот племеника. Лични значаји илични угледи посталају су у ранијим временима само у границама свога племена. А када ту и постану, друга су их племена ретко и тешко признавала и прихватала. Јавном каквом народском делатношћу обичан племеник није могао да се изрази ван оквира свога племена. Чак ни племенски главари нису са другим племенима имали непосредних јавних, народских, послова и односа. Колико су имали, имали су скоро само са главарима, те је то помало личило на послове и односе, који се развијенијим друштвима имају са иностранством. Да своју делатност развију и у другим племенима могао је само у сложеном племену по какав главар простог племена међу другим простим племенима свога сложеног племена. Пре заснивања наше државне власти племена су била својим целим животом толико изолована, толико суревњива и често супарничка, да се ван граница једнога племена није могла, сем ванредно ретко, протегнути друга која главарска делатност сем делатности верских старешина и, за време рата, главних војних старешина. Преко граница племенских баштина, селина и пла-

нина није се могло ни привредном каквом делатношћу сем силом или погодбом. И у јавним, политичким, и у привредним пословима међу племенима су били сукоби, мерења снаге, преговарања, наравнавања, мирења и разне друге међуплеменске трансакције. Само у сложеним племенима имало је међу — племенских права и обавеза мало боље устаљених. Чим се насеоност згусне племена су се и затварала и нерадо су примала и усељенике. Другим десетинама година нико се не усели у племе; ко би се пак иселио, није се враћао сем из прекоморских земаља — откако се почело тамо ићи. Због тога немешања у племенима су видици били сасвим уски — нарочито у племенима у кршу. Широка је била само историска свест, која се била дубоко уврежила и уобличила у један национални романтизам, развијенији него и где у нашем народу. Постојало је још и осећање заједничке опасности од Турчина. Та је опасност била толико блиска и толико страшна, да је разборитији људи и одговорни људи обично нису могли потпуно сметнути с ума ни у најгорнечијим међуплеменским сукобима. Самим својим постојањем Турчин је тако мирио и уједињавао племена.

Живот племенски имао је континуитета више него живот икоје друге друштвене заједнице у нашем народу. Ипак је мање био прекидан онако масовним исељењима, која опусте неку област; мање био и натруњен — бар за време о коме се говори у овој књизи — наглим масовним приливима усељеника, које тек треба одједном сплеменити да усвоје морални капитал заједнице. Племеници су сви били сасвим дуго под истом моралном обрадом, која их је обрада култивисала на исти начин све и израдила један менталитет крепак, добро утврђен и уједначен. Исто као што је било чувар племеничког и свога земљишта племе је било и чувар моралног капитала племеничког, стеченог кроз поколења. Никоје друге мале друштвене заједнице у нашем народу нису биле тај капитал толико издвојиле за себе, колико га је племе, и братство у племену, било издвојило; никде није било депозитара толико ревносног и са мање заборавности, него што је то било племе. Оно је било савршени чувар свих својих моралних вредности. Свако јунаштво и човештво бележило се и депоновало; ниједна срамота није заборављена, нити су остала племена дала да се заборави. Није пропадало што је иоле важније. Што ко учини, остајало је за стално њему, његовој породици и његовом братству. Сав морални капитал предака, и далеких, био је својина свакога њиховог потомка лично. Због тога се била и развила једна храброст показна, оствентативна. Да се учини и јунаштво и појртвовање — али да се зна ко га је учинио и да то остане његовима. Колико највише може не бити тешко погинути, толико и племеницима није било тешко: „Да прелазе с бојнијех пољанах — У весело царство појезије“. У свима племенима, у историски важнијим највише, створиле су се извесне велике моралне вредности и обогатиле љагомилавањем јунаштава и других истакнутих дела из целих генерација. То је често изгледало неупоредиво ве-

лико, јер се није могло добро ни упоређивати, пошто се гледало само из племена и у племену. Није се ни могло имати осећање сразмере за величину тога, јер су широка пространства ван свога племена или ван племенских области била заклоњена високом племенском оградом. Отуда често: велика лична амбиција и лична и племенска кичељивост. А из тога двога лако се ствара и велика озлојеђеност. Нарочито када је упоредо са немаштином. У таквом уском оквиру какав је племенски не могу просто да се размину готике велике вредности.

Биће да је у овоме узрок прилично честе појаве издајника, чemu се иначе у племенима не би могло надати. У истим условима у којима је у племенима постао тип јунака, постао је и тип издајника. Корени оба ова различита типа у истом су менталитету. То није онај вулгарни тип ситне продане душе, него у њему има и неке величине. У најмању руку има величине бар у његовој мржњи и борбености. То је човек са преувеличаном свести о своме значају, који је безобзирно тежио да прибави уважења, па се жестоко свети за повређене своје амбиције и претензије. Док се не уживи у менталитет некадашњег племеника, не може да се разуме ова противречност: никде толико ни борбености, ни осећања ратничке части, ни пожртвованости колико је имало у племенима, али упоредо са тим, у тим истим временима, није много редак ни издајник. Обично то није издајник против свога племена, сем ако је из братства нејаког и злостављаног у племену, него је или са својим племеном против неке шире заједнице, или је са фракцијом свога племена. Он је, чак, понекад и претставник фракције свога племена или свога племена целог. Пошао је у буну, па после из буне морао у издају. Често је да га племе не сматра издајником — то ће се моћи уверити свако, ко може сазнати о присном осећању племена. Ни после више од стотину година у племену се не изради свест да је он био издајник. Људима из других области чудновато је откуда међу издајницима тако често и личности врло јаких и маркантних. — Има и да су цеља племена, нарочито погранична, или цела братства, везивала с Турцима, обично скадарским, а против заједнице осталих племена. То је било понекад од љуте глади, али понекад исто из осећања повређеног значаја, због повређених амбиција и претензија — из истих узрока, из којих је и појединач ишао у издају. Јуди од значаја и вредности зато су могли ићи у издају, што су се надали да их њихов ужи колектив неће осуђивати; зато и ишли у издаје највише оне, за које су се надали да их неће осуђивати. Поћи сам у издају било је човеку од вредности морално скоро немогуће, поћи са макар прећутним одобрењем свога колектива или фракције свога колекторива то је увек изгледало друкчије.

Таквом типу издајника сличан је и тип потурице. У племенској области се и турчило више него што би се то могло помислити. У осталим нашим областима, у којима се турчило, турчило се највише да се спасе од насиља аграрних и других; у рав-

ним, ратарским, деловима Косова и Метохије, например, било је тих насиља несравњено више, па ипак је турчења било мање него у племенима. Други је главни узрок турчења био што би понекад у неким областима, кад би настали највећи нереди и насиља, због тога скоро нестајало хришћанске верске организације, нестајало свештеника и цркава. Тада се турчило више него обично. У племенима пак никад се није оставало без верске организације онако и онолико, како се у другим областима оставало после великих разура и исељења. Цетињско владичанство је постојало без прекида и било увек утицајно. У временима када се највише турчило постојала су и владичанства херцеговачко и будимљанско, у чијим су епархијама била она племена, која нису била у цетињском. Велики део турчења у племенима није био из оних узрока, из којих је било у другим нашим областима, већ је био из оних узрока, из којих се ишло и у издају. И потурици је корен у племеничком менталитету. Због тога и јесте потурица било највише баш у оним племенима, у којима је иначе тај менталитет био најјаче изражен и у одликама јунаштва и витештва. У свима таквим племенима — чак и у некима која су била средишна, те била најзаклоњенија од турских утицаја и од најезда. У неким најборбенијим племенима више него у другима — као што се у херцеговачким племенима и каже: „У свакоме житу има уродище; у најбољему* највише“.

Оваке издаје и турчења нису у нашим динарским племенима биле ни организационо растварање племена ни растварање племенског менталитета. Када то растварање почне, оно се изражава друкчије. Племенски оквири, па и оквири ширих племенских заједница, изоловали су живот у племену отприлке онако, како стаклени оквири изолују егзотично биље у ботаничком врту. Створе у врту посебну топлоту, посебну влажност, посебну целу атмосферу. Када племенски оквири напрсну, те се племе нађе у општим животним условима, онда нагла потреба сналажења и прилагођавања ствара кризу. За друкчије, нове, односе, нема израђена ни искуства, ни највица, ни критеријума моралних и других, ни израђеног јавног мњења. Тада много новога долази одједном, оно не може да се повеже са старим. Због тога је отпор свему новоме јачи њего обично. Сналажење је тешко, јер се ваља снаћи нагло, одједном, у много које чему одједном. Поремете се и мерила вредности. Племенички менталитет био је крепче и потпуније уобличен него други који и био добро усталјен. Због тога и јесте његово растварање криза тежа него друга растварања. У још тежу кризу запада племеник, када сам оде у свет. Не може да се понаша као у племену, јер се свет у новоме друштву понаша сасвим друкчије. Његов став је чудноват у томе друштву; често и смешан. Он се брани тиме, што се схвата супериорнијим, али се у таквоме ставу није могуће одржати задугу. Почне мислити да у томе друштву и нема моралног реда, јер нема онога реда на

* У пшеници.

који је он навикао. То га морално поремети, те због тога још теже прихватати тај нови ред, али стари, племенички, ред не може да одржи. Криза се појача и због економских несналажења — чак и када и у новоме друштву остане сељак. Племеник из крша, нарочито, невичан је и извесним радним техникама. Није тај човек гори радник од других, али и кад је тешки радник, не уме да оре доволно вешто, ни да врше, ни зна добро око воћака. На старевини је и племеник из крша и племеник из зелених планинских области имао и друкчији радни ритам. Планинско сточарство и косидбе или ратарски рад мотиком нису рад лакши од правог ратарског рада, али су ти радови напрасити, са ритмом рада и одмора много мање уједначеним него у правим ратарским радовима. Ипак, када прође криза сналажења, племеници постану радници врло добри. Привикну се новом радном ритму и техници, а одрже свежину. Нису рутинери, него су инвентивнији од других. Разлика је у томе толика да се може јасно уочити.

X. ОБЛИЦИ ПЛЕМЕНСКИХ ОРГАНИЗАЦИЈА

(Племе просто. Огранак. Племе сложено. Натплеменска организација. Натплеменска организација и цетињске владике. Утицај натплеменске организације у „истрази потурица“. Кога су облика биле племенске организације брсјачка и мијачка)

Племена се не могу класификовати по величини. Нема организационе разлике између већег и мањег племена. Свако, и веће и мање, има своје омеђено земљиште, своје главаре и управља само својим пословима. У осталом — сва су племена невелика. Не могу се класификовати ни по крвној хомогености, јер уопште и нису крвне целине — сем изузетака. Ни по једној ни по другој класификацији не би се могло никако обухватити сложено племе и натплеменска организација, које су организације несумњиво племенске. Због тога је овде класификовано социолошки — по организационим елементима. Таква класификација може да обухвати све племенске облике. По тој класификацији има: а) племе просто (од којих нека имају и племенске огранке); б) племе сложено од по неколико проста племена; в) натплеменска организација (чији је завршни облик племенска држава).

а) Племе просто. — Просто племе обично има своје посебно, омеђено земљиште; своју посебну планину, заједно или издвојено на своја братства или на своја села; своје главаре и главарске куће; своју посебну, више или мање издвојену, историју насељавања и сплемењавања; своје борбе са другим племенима, мирења, удружила са другим племенима, раздружила са — ако се било удружило само ради неке одређене повремене потребе. Оно је целина која се не раздваја ни кад буде каквих сасвим великих унутрашњих завада и крвављења. Оно израђује себи уредбе „пла-

нини“, а његова братства или села уредбе селини, води, захватањима земље. Ова проста племена сва су мала. Већи их је део у унутрашњој племенској области. Врло је мало тих простих племена, која имају у свести да су крвне заједнице. Да у простом племену има једна крвна група, бројно најјача, која је као нека основица племена, то је мало чешће него да цело племе буде крвна заједница. Такво је, например, племе ровачко, или његушко, или граховско. — Има још једна врста простих племена. Она немају као целина свога омеђеног племенског земљишта, него су племеници делом груписани, а делом расути по земљишту сложеног племена, коме припадају. Такви су Дрекаловићи (у Кучима) и Васојевићи, они који су од Васове крви (у Васојевићима). Груписани део таквог племена има своје планине; они који су расути по своме сложеном племену имају понеке планине са другим племеницима сложеног племена, а у почеким планинама своје посебне делове. Главари су им заједнички са осталим сложеним племеном, али су чешће од њиховог ужег племена него од осталих племена у сложеном племену.

Огранци једног племена нису исто што и племена, која су се удружила у сложено племе. Племеници из огранка имају у свести, да су делови једне крвне заједнице, која се разрачвала, те су огранци чвршће и присније повезани у своје племе, него што су повезана проста племена у своје сложено племе. Васојевићи, они који су од Васове крви, рачвају се у три огранка, по три Васова сина. Или — како рачунају више и чешће — у четири отранка, јер се један од огранака рачва опет у двоје. Огранци племена зову се „трубуси“. Ови трубуси чине неке целинё. Сваки Васојевић, који је од Васове крви, зна и за свакога се зна коме огранку припада. Помало се осећа близи људима из свога огранка него онима из других огранака. Нема другога чега, што би везивало цео огранак. Великим делом су и насељима измешани. Нема чак ни назива којим би се означавало да неко припада једном огранку, онако, као што се речју братственик означава да неко припада братству, или речју племеник да припада племену. Малисорски „фисови“ често се деле на огранке. Огранак се зове „бark“ — што опет значи трбух, желудац. Клименти се рачвају у четири огранка који су у матичном племену земљиштима издвојени. Исламизовани насељеници у Сјеничкој Пештери из огранка Никч сада су се разрачвали у неколико великих братстава (Турковићи, Шабанрецовићи, Лекићи, Мулићи и Куртановићи). Расељени су у неколико села. Сви заједно не узимају се међу собом и сматрају се помало као братство. Досад је само један Никч узео девојку од Никча, али је око тога било сукоба. Узимају се са осталим племеницима из других огранака (Селца, Вукли и Бога), којих такође има досељених у Пештери.

в) Племе сложено. — Има племена сложених од по неколика племена. Буде да свако од удруженih племена има своје посебне међе, своју планину и своје селине, свако своје главаре

и главарске куће. Али и главаре заједничке. Братоножићи, на пример, у сложеном племену кучком; Велика и Шекулар у сложеном племену васојевићком; Језера, Шаранци и Ускоци у сложеном племену дробњачком. Буде да су удружене проста племена измешана. Бар делимично. Дрекаловићи са племенима старих Куча; Васојевићи и Ашани. Буде и да једно племе живи на два одвојена земљишта: Малисорски Клименти и у матичном земљишту и на Скадарском Приморју. — Племенска земљишта нису увек заокружене земљишне целине. Васојевићи су у долинама Таре, Лима и Мораче. Тако је у оним племенима која су се много ширила. Сложене племене је организација стабилизована. Оно се не разбија ни када буде великих, и највећих, сукоба међу удруженим племенима. Сложене племена се и разликују од нат-племенске организације или од савеза племена по томе, што су удружене племена тако чврсто повезана. У временима великих криза буде, повремено и ретко, да се између удружених простих племена, која сачињавају једно сложено племе, некоје издвоји у своме држању према Турцима и да га Турци искористе према некоме од племена удружених у сложено племе (например: у Кучима и Црмници). Али чак ни то не разбије организацију сложеног племена. Однос између Братоножића и других удружених племена сложеног племена Куча типичан је за сложена племена. Када о томе односу питате Братоножића — они су посебно племе. (Што и јесу). Са племенима, која чине сложено племе кучко, не-мају заједничку планину. (Скоро је и немају уопште). Жале се на остала племена у Кучима да су им чинила криво у главарству и да им нису дала део у Хотским Коритима, која су заједно отели од малисорских Хота. Али кад би се негде око Мале Ријеке били са Кучима, па неко викне: „Ха, ко је витез, удари Пипер!“ они би прекинули бой, укрстили оружје у знак мира и пошли заједно на Пипере да се бију. И против Васојевића су се били заједно. Границу свога племена ширили су заједно. Када је после неке велике разуте Брскут био опустео и зарастао у гору, насељавали су га Братоножићи из Клопота и Кучи (већином Дрекаловићи). — Брскут припада племену братоношком, иако су у њему Братоножићи измешани са Кучима.

Није било случаја да су некоје од удружених простих племена силом држали у организацији сложеног племена. У свима сложеним племенима племена су се удруживала само добровољно. Али ипак свако удружене племе остаје за стално у склопу свога сложеног племена, иако нема обавезе да остане. Племена остају удружене у своме сложеном племену, што им тако треба, што су на таквом месту да сама не могу. Сложене племена нису била сва подједнако чврсто везана у целину; једно исто сложено племе није у разним временима било једнако чврсто везано у целину. Нека су од њих сложена од недовољно уобличених простих племена (Црмница, например); нека су сложена од племена чврсто уобличених (Кучи, например). У некима има једно главно племе

око кога су остала груписана. То је главно племе или крвна заједница (у Васојевићима), или није (у Дробњаку). Ова сложена племена налазе се већином на ободу динарске племенске области. Сем Бјелопавлића. Постала су сложена и прилично велика због тога што су мања племена у томе крају била изложена према муслиманима нашим и арбанашким, па су се морала уједињавати у веће заједнице. Бјелопавлићи су у средини динарске племенске области, а сложено су племе. Оно се створило од две велике крвне групе и од разних усељеника. Удружило се у једно племе због тога што је било изложено према Спужу и Никшићу, а велико је што му је једном у суседном племену (Малоншићима) била разбијена племенска организација и било расељено, па су се Бјелопавлићи могли ширити на ту страну.

в) Натплеменска организација. — Кроз целу историју динарских племена било је често да се племена, као уобличене заједнице, добровољно удружују у шире, натплеменске, организације. Стварање натплеменских организација било је прилично стална тежња наших племена. Због тога што се све наше натплеменске организације увек организују у сврху боље одбране од Турака, нису их могли хришћани и мусимани заједно нигде створити*. Све натплеменске организације неизоставно буду и политичке, чим се добро уобличе и организационо ојачају. Мусимани нису осећали да им треба каква политичка самоуправа према турском држави. Они имају поверења у турску државу као своју. Арбанашки мусимански главари су се, истина и према турском држави понекад политички организовали и борили се против ње. Етничке разлике међу племенима мање су сметња стварању заједничке натплеменске организације, него што то може изгледати. Кучи и Арбанаси имали су натплеменских организација заједничких не једном и не једну. Имали Васојевићи, Кучи и арбанашки Клименти. Кучи и Арбанаси имају и данас једну организацију сложеног племена. Натплеменске организације су се стварале често и прилично лако. Због тога што је свако племе у натплеменској организацији целина аутономна, која сама управља својим унутрашњим пословима, што је натплеменска организација само за уски круг послова политичких и војних; што ни једно племе у натплеменској организацији није ни над којим другим; што је сасвим мало, или није нимало, организована принуда да племена морају остати у натплеменској организацији, па се не плаше приступања, јер могу да иступе прилично лако кад год хоће.

Натплеменска организација је заједница племена, од којих свако сачува своју организацију и целу своју особеност. Шеф натплеменске организације је шеф једнога од племена. Он нема власти над унутрашњим пословима осталих племена. Не може је

* Сретен В. Вукосављевић, Историја сељачког друштва, књ. I, стр. 39—40.

имати већ ни по томе, што је шеф једног племена: значило би да је то племе над осталима. А наше динарске натплеменске организације су биле такве заједнице, у којима нема племена које заповеда и води. Да једно племе освоји друго, овлада над њима и тако створи натплеменску организацију или што слично, није било ни у нашим ни у малисорским племенима. Није просто за то, што нико нигде није био овладао ни својим племеном. На тај начин освајачка могу бити само она племена, којима је неко овлашао и организовао их за освајање. Једино има, и у нас и у Арбанаса, да племе племену отме део планине, или и део другог племенског земљишта. Али да потчини племенике нема. У народу су се сачувала сећања на велики број натплеменских организација. Устанцима крајем XVI века средиште је натплеменска организација племена око Никшића. У Жупи Никшићкој показују место, где су бивале скupштине тих племена. Ту су натплеменску организацију Турци разбили оснивањем Никшића и она се због оснивања турске крајине у Никшићу није обновила. 1806 године су се некако слично била удружила племена црногорска и бокељска. Тако су се била удружила и племена црногорска и херцеговачка — нарочито од Вукаловићевог устанка. Брда су и сама, без Црне Горе, била, бар по неки пут, као нека натплеменска организација. У Брдима су се прво и манџиповала од турске власти Брда у ужем смислу (Бјелопавлићи) и они први придружили Старој Црној Гори, а главарске куће које су биле за то придружила добиле углед над осталим главарским кућама. Бјелопавлићи су и раније били језгро брђанских племена. Да се именом Брда зову и само Бјелопавлићи и сва Брда заједно то, вероватно, није случајно, него је због тога, што су Бјелопавлићи били племе око кога су се, ма и повремено и нестално, везивала остале брђанске племена. Ово је исто као што је натплеменска организација у Старој Црној Гори дала име целој заједници племена црногорских, брђанских и херцеговачких. Пре уједињења са Црном Гором Дробњак, Пива, Бањани, Жупа Никшићка били су херцеговачка племена. После уједињења са Црном Гором постала су држава Црна Гора. Брђанска су племена била много боље уобличена него херцеговачка, те стапање у државу црногорску није било одједном. До пре стотину година законик за Црну Гору звао се „црногорски и брдски“. Па ни спајање херцеговачких племена с црногорским није било одмах тако потпуно.

Ову племенску организацију обично називају савез племена. Нисам узео тај назив, јер ово није савез племена. Ми смо имали и савезе племена. Брђанска племена, например, била су у савезу племена чешће и дуже него у натплеменској организацији чисто брђанској, без Црногорца. У савезима наших динарских племена нема организационих елемената натплеменских, већ се само племена помажу против Турака спонтано или по неком конкретном споразуму. У Катунској нахији било је и да се два слабија племена помажу против трећег јачег. Племена која су у савезу нису организована заједница; она само раде неки посао за-

једно. Конкретно: она само ратују заједнички, али немају неку заједничку војничку организацију. Ни кад се помажу често, нису организована заједница. Натплеменска организација је пак организована заједница племена. Натплеменска организација племена херцеговачких, Никшића, Дробњака и Пивљана, има за шефа војводу Грдана Никшића и, доцније, његове наследнике. Можда су понекад и друга племена, херцеговачка и брђанска, била у тој натплеменској организацији. Натплеменска организација Куча, Васојевића и Климената имала је тако заједничког шефа (војводу кучког Радоњу Петровића). Има традиција да је натплеменска организација Дробњака, Морачана и Ровчана имала некада заједничке шефове (војводе дробњачке, Козлине, једног за другим кроз неколико поколења). Има још сећања и о другим таквим натплеменским организацијама. Натплеменска организација је виши организациони ступањ у племенском животу него савез племена. Што не значи да је она стабилнија организација од савеза племена. Напротив: У нас је натплеменска организација нестабилнија од савеза племена. Наше су се натплеменске организације све сём једне брзо разбили. Војни неуспеси су били главни узрск разбијању. Оне се и нису развијале шире, увек су остајале углавном војна организација. Она једна, што се није разбила, и она је брзо престала бити натплеменска организација, него је прерасла у државу.

Натплеменске организације су неубличеније уређене него племена и много несталније по трајању. Оне се и створе и у прво време израђују само у сврхе политичке и војничке, а не за уређење економског и моралног живота народног унутра у племенима. Економски и морални живот народни се и даље развија у оквирима посебних племена. Уредбе натплеменске организације нису ни близу толико одређене и постојане, колико су одређене и постојане уредбе једнога племена. Имало је главара над заједничким пословима; имала и неких заједничких већања; имало културних средишта за понеколико племена (манастир какав, например); имало светаца заједничких за по неколико племена. Натплеменске организације су стварале племена као целине. Добровољно. Није било организоване принуде, да се мора ући у ту заједницу, или остати у тој заједници. Томе има добар доказ, иако посредан: Нема буна против тих заједница. Буне настају тек пошто натплеменска организација прерасте у државну организацију и пошто држава организује принуду, да се у заједници мора остати. Малисурска натплеменска организација није никад прерасла у државу те буна против те заједнице није ни било никад. Буна нема због тога што се натплеменска организација и одржава компромисима међу племенима, а не принудом и што се не меша у унутрашње послове удруженih племена, већ управља само заједничким војним и политичким пословима. А ипак се одржава за неко време, јер догод се осећа потреба заједничких војних и политичких послова, осећа се и потреба да племена остану у натплеменској организацији. Због тога што управља само једним тако ограниче-

ним делом народских послова, она и нема много правила и уредаба. Поуздано се зна, да те заједнице нису имале колективних својина, те ни каквих уредаба о њима. Чак ни племенска држава Црна Гора скоро није имала каквих државних земљишних својина. Уредбе натплеменских организација биле су уствари уредбе племенског законодавства. Само је за послове политичке имало као неких уредаба општих за сва племена. У сасвим је веродостојном народском сећању остало да би се у понеко време утврдило примирје међу завађеним племенима („вјера“). У малисорској натплеменској организацији тога је бивало до у XX век („беса“). За црногорску натплеменску организацију, пре него што је прерасла у државу, и за малисорску зна се да је било и посретовања понекад у сукобима међу племенима и да је било неког суђења. Развитку суђења у црногорској натплеменској организацији највише је сметало двоје: није имало организоване снаге за извршење пресуда и није имало каквог натплеменског новца за плату судијама, те судије нису ни тиме као ни чиме другим биле везане за натплеменску организацију. Одлуке и други поступци натплеменских организација су некако као импровизације. Без континуитета — формалног. Континуитет је у томе што се и оно што се ради спонтано, ради све у истом народском духу.

У нашим натплеменским организацијама нема да је неко племе на челу, да води или да заповеда. Нема ни онолико колико тога има у Малисору, у којих барјактар хотски увек сазива натплеменске скупштине, а у походима хотски се бајрак увек носи први. Главарство натплеменских организација рано се почне јасније обележавати и устаљивати у по једном братству некога од удружених племена. Кад је војвода Грдан, шеф натплеменске организације у Херцеговини, умро, наследио га је синовац — иако су устанци, које је војвода Грдан водио, почетком XVII века били несрћно свршени. Главарска породица црногорске натплеменске организације се рано почне еманциповати и од свога племена и од свога братства и полако постаје натплеменска главарска породица, која се ослања на своје присталице у свима племенима. Петровиће више помаже и подиже племе озрињићко него њихово племе његушко. У сложеном је племену и то, као и друго пуно што-шта, друкчије него у натплеменској организацији. Главарска породица у сложеном племену устали се у истом ужем племену, али стално остане главарска породица свога ужега племена. Племена која су удружене у сложено племе, могу да приме једну породицу за сталну главарску породицу, али не могу да признају првенство њеном ужем племену и њеном целом братству, јер би, на тај начин, једно племе или једно цело братство имало у власти и посебне послове других удруженih племена. Сложена племена се организационо не развијају и због тога, што им се главарске породице не еманципују од својих братстава и својих ужих племена. У натплеменској организацији главари из једне породице постају претставници и свега народа из нат-

племенске организације тек уколико престају бити претставници свога племена и свога братства. То је знак да је натплеменска организација почела прелазити у облик племенске државе. Политичка историја црногорске племенске државе развија се упоредо са историјом лаганог еманциповања у же главарске породице Петровића од свога племена па и од свога братства. Отада почиње и увођење принуде за сва племена да морају остати у тој натплеменској организацији и, доцније, у тој држави. У овоме је јасније него и у чему другоме обележено где и када спонтана народска натплеменска организација почне прелазити у државну организацију. Није та прекретница чак ни у јасном увођењу војних па ни политичких елемената у натплеменску организацију. У свима и нашим и малисорским племенима било је војних организационих елемената, у свима и нашим и малисорским натплеменским организацијама било је и војних и политичких елемената, али је само једна од њих постала држава. Једино се у црногорској натплеменској организацији једна породица еманциповала од свога племена и свога братства и успела да се ослони и на друга племена и братства. Владика црногорски био је као верски поглавар у једном врло важном односу неспорно над свима племенима и главарима. Њему је требало да ту своју, врло важну, власт само прошири и на друге односе и да је устали у својој ужој породици. Није му требало да је целу успоставља наново, што би било неупоредиво теже и поред јаке и уједначене воље свих црногорских и осталих динарских племена да се ослободе од турске власти.

У шта се по овој класификацији могу уврстити македонски Брсјаци и Мијаци? — Мало је вероватно да су били крвне заједнице, или други какав облик простих племена — и сувише су велика. За Брсјаке се зна да су, у време кад је поморска српска краљевина помагала њихову буну, били нека заједница сасвим велика. То што се данас Брсјаци или Мијаци никде не називају и по каквим другим својим посебним племенским племенима није доказ, да су они били проста, несложена племена. Ни исељеници из нарских сложених племена обично се не кажу по својим посебним племенима него по своме сложеном племену. Ако су пак Брсјаци и Мијаци били сложена племена, могли су бити или са по једним племеном средишним и главним (као Васојевићи или Дробњаци), по коме се звало цело сложено племе. Или су били без неког главног и средишног племена (као Црмница). Јесу ли то биле неке натплеменске организације? — То је вероватно, нарочито за Брсјаке, иако су им организације трајале сасвим задуже. Иначе све познате наше натплеменске организације нису биле трајне, него су се или брзо разбиле, или брзо прешли у виши организациони ступањ. Брсјаци и Мијаци су могли бити и посебне натплеменске организације или бити заједно у једној сложеној натплеменској организацији. У динарским племенима је тога било. Да Брсјаци и Мијаци заједно нису били једна иста натплеменска организација није довољан доказ у томе, што се Брсјаци увек на-

зивају Брсјацима, а Мијаци Мијацима, а никад по каквом називу који би обухватао и Брсјаке и Мијаке. Ни сељеници из динарских натплеменских организација наших и милосорске не називају се именом своје натплеменске организације него именом свога племена. Истина иноплеменици их често називају и именом натплеменске организације (Брђани, Малисори). — У овоме свему нема доказа нити да су Брсјаци или Мијаци биле посебне натплеменске организације, или посебна сложена племена, нити да су заједно били натплеменска организација. Али су неке аналогије довољне да се не може унапред искључити претпоставка да су Брсјаци и Мијаци били сложена племена, или да су заједно, или и са још којим племенима, била каква натплеменска организација. Претпоставку да су Брсјаци били једна посебна натплеменска организација, а Мијаци друга, не потврђује чињеница, што су сви Брсјаци добро слични међу собом и сви на исти начин различни од Мијака. Тако и Мијаци. Натплеменска организација није тако чврста веза, да уједначи племена која њу чине. По томе су Брсјаци и Мијаци заједно могли бити једна иста натплеменска организација и могли не бити. Бруда су била натплеменска организација мања, него што би могла бити каква брсјачка натплеменска организација, па су ипак разлике међу брђанским племенима веће од разлика међу Брсјацима. У народу се све до сад зна, ко је Брсјак, ко Мијак, али нема забележених традиција, које би помогле да се сазна што о организационом облику ових племена. То је чудновато, јер је иначе и у њих и у целој Македонији локална традиција прилично јака. И Брсјаци и Мијаци остали су на старевини и пошто су им племенске организације биле разбијене, а становништво стариначко добро чува традиције. Уосталом, још није испитивано има ли у народу каквих традиција о овим брсјачким и мијачким племенским организацијама. Можда их има више него што се у научи о томе зна.

XI. ПЛЕМЕНСКА ДРЖАВА

(Црна Гора је држава племенска. Историја племенске државе. Утицај цетињских владара. „Истрага потурица“. Којим редом држава захватала власт. — Државност. Династија и владалац)

Стварање црногорске државе је процес удруживања племена у натплеменске организације и прелажења натплеменских организација у племенску државу. И у Србији је организација државе почела од кнежина и од надкнезинске организације слично ономе, како је у Црној Гори почела од племена и натплеменске организације. Али је у Србији кнежина нестало сасвим брзо, а у Црној Гори племена су остала; била су много чвршиће организована него кнежине. Држава у Црној Гори не само што је постала из готових, уобличених, племена и неких готових, неколико уобличених, натплеменских организација, него се и ширila

слободним придруживањем племена и натплеменских организација. Све до 1878 године, па чак и тада, држава је ослобођавала само градове и градске околине: племена су се нјвише својом снагом ослобођавала од Турака, уз помоћ Црне Горе и као племенске целине јој се придруживала. Тако да је држава је ослободила и градове и покрајине — тада само уз помоћ нашег народа у тим покрајинама и градовима и присајединила их себи. Црногорска држава, док је год била, била је племенска држава — и као држава једна организација састављена из племена. Она израста из племена, остаје племенска и кад израсте у државу.

Све што се ослободи уобличи се у племе, ако већ није било племе. Рудине никшићке и Поља Колашинска нису била племена; а уобличе се у племена кад се ослободе. Тако да од 1912 године ново ослобођене области не уобличавају се у племена. „Нахија“ (беранска) није се уобличила у племе после ослобођења године 1912, него је била и раније део племена васојевићког. Бихор (онај део који је с леве стране Лима) и Камена Гора (део који је припао Црној Гори), који су ослобођени 1912 године, имали су више услова да се уобличе у мала племена, него што су имале Рудине и Поља, а народ се у свакој од ових малих области осећао као нека заједница онолико бар колико се у Польма и Рудинама осећао, па ипак није било никаква знака тежње за уобличавањем у племена. До пред сами крај постојања државе, ко би се оштро и без предубеђења загледао у Црну Гору, не би могао не видети у њој племена у првом плану: племенски морални живот, суревњивост према другим племенима; племенске „главарске куће“. Видео би церемониозне облике понашања, постале у племенима; осетио снагу племенских историских традиција везаних за националне. На политичком и економском плану видео би такође да је основица племенска. Подела и администрација, и грађанска и војна, по племенима. По племенима и селима и по сељачкој демократији управа главним народским пословима: колективним земљишним својинама, колективним правима на приватним баштинама, паши и води, пољска полиција, сеоски саобраћај... Цивилно законодавство било је, истинта, државно, али је било израђено по народски — у многој које чему по племенски. Државна је била главна егзекутива, суђење, команда над војском, државни саобраћај, просвета. За главарства је, и грађанска и војна, сва сем највиших или чисто техничких, био компромис између државе и племена. У Црној Гори је била и велика друштвена једнакост; друштвене разлике између братстава, породица и појединача нису биле израђене само по богатству него у великој мери и по другоме чему; тешко сиромаштво се, кад је какво препрезентовање, скривало иза великих на изглед лакомислених трошкова; братственичке везе биле су јаке; била друштвена превага сељака и сељачког сина над грађанином и грађанским сином. Племенска основица Црне Горе давала јој је сливовитост живота и особеност њене државе и друштва. У овоме је био главни корен

и оне тежње после уједињења са Србијом, да се остане у своме посебном поретку, а ипак у томе јединству.

Пре него што се црногорска држава и почела стварати утрошено је много напора око уобличавања организационог ступња претходног и нижег, око сплемењавања. Из аморфног, атомизованог, становништва не би могла ни постati. Овај ход развитка није био по шеми простој. Да прво свако племе заврши своју организациону еволуцију, па пошто се прође кроз тај нижи ступањ, сва заједно прерасту у виши организациони ступањ — у државу. У Старој Црној Гори, где се држава почела стварати, племена нису била израдила племенску организацију онолико уобличену и завршену, колико су то била израдила малисорска племена — која ипак нису никад ни почела стварати државу. Нису племена у Старој Црној Гори била искрочила ни на онолико висок организациони ступањ, на коме су била наша брђанска племена, — а држава се није почела стварати ни око брђанских племена. А кнезине у Србији биле су као организације много непотпуније и слабије израђене него икоја племена, па су ипак прерасле у ступањ виши, у државу, на који ступањ најуобличенија племена, малисорска, нису искрочила никад. Племена у Старој Црној Гори нису, разуме се, постала језгро државе само по томе што су била организационо уобличена прилично добро, него још и по томе, што су била на месту мање узнемираваном, била заклоњења од страних утицаја него племена брђанска, херцеговачка, или приморска наша племена од Бара до Херцегновог. Кристализовање неке масе почиње око места најмање узнемираваног. Један од главних услова за стварање повеће државе племена црногорска нису имала; нису била на месту средишњом. Вероватно је да би она створила око себе државу већу, да нису била онолико перифериска. Херцеговачка племена око Никшића била су на месту више средишњом. Да их турска држава није почетком XVII века разбила, она би, вероватно, створила око себе државу већу од црногорске. За стварање црногорске државе имао је још један, важан, услов: у турском држави настали су били нереди и слабост који су омогућили успех. И још један: у приликама и односима оних времена, каква су била када се црногорска држава почела стварати, било је потребно, да језгро државе буде хомогено верски, социјално, национално и етнички. По важности овим редом хомогено, како је овде речено. Такве хомогености није онда било нигде у целој племенској области колико у старој Црној Гори.

Врло је мало правих историјских извора о стварању племенских држава. Мора се чак и у легендама и митовима да тражи понешто, што колико било може допунити оскудне историјске изворе. О стварању племенских држава мора да се нагађа много више него о постанку икојег другог облика државе. О постанку племенске државе у Црној Гори не мора. Таме, у којој се иначе крију корени племенске државе, овде нема. Има и обиље писа-

них веродостојних историјских извора и жива је историјска традиција, конкретна и нестилизована. Врло велики број данашњих црногорца могу своју генеалогију потпуно поуздано довести до људи који су живели у време почетка уобличавања те племенске државе и до људи који су је стварали. И сада се поуздано знају чак и места где су биле куће оних, који су ту државу почели стварати; на истим местима су и сада куће њихових потомака. Уопште је Црна Гора земља са много историје. У овако мало простора и овако мало народа ретко је где стало оволико историје. И ретко је где историјска традиција толико често присутна у свести народној; где се само прстом притисне, врелом протече — војна и правно политичка. У доњем Крају поред „Влашке Цркве“ има гробље за истакнутије људе из неколико околних села. Под тешким необрађеним плочама, у хладу неколика древна храст, почивају сердари, војводе, главари — све прости, неписани, катуњански сељаци, који су стварали државу. Доста их је и за гробље какве омање краљевине. А није само једно такво гробље у Црној Гори. Може изгледати да су то личности знатне само у сразмери мале Црне Горе. Али међу тим сељацима има их који су били каваљери одрена Светога Ђорђа или Свете Ане, највећих војних одличја, којих није било много ни на прсима руских генерала.

Стварање црногорске племенске државе је скорашиња појава нечега прастарог. Истина има и сада племенских држава, али су оне постале врло давно. И створене су у становништву сасвим друкчијем него што је европљанско, те се у њиној историји и организацији теже могу наћи објашњења за историју и организацију некадашњих европљанских племенских држава. — Црногорска племенска држава је постала из готових, организованих, племена која се, скоро сва, једно по једно сама организационо развију, свако својом снагом више него ичијом помоћи еманципишују од турске власти и добровољно приступе у државу, постепено се потчињавајући државној власти упоредо са развијањем државе. Ништа од овога не бива једним гестом него процесом — често сасвим неуједначеним и са прекидима. Тим је начином, али ипак уз мало већу интервенцију државе, било пошло (године 1909—1910) и припајање малисорских племена Црној Гори. Так у 1912 години држава својом снагом ослобођава и припаја неке области — али тада уз живу помоћ домородаца. Пре 1912 године држава је својом снагом била ослободила и припојила само Никшић, Титоград и барско приморје.

Политичког и националног наслеђа неослобођених племена на суседна, ослобођена, било је много мање него на црногорску државу. Граховљани су, например, једном пострадали понавдавши се у суседне слободне Цуце. Наслон приморских племена на суседна катуњанска и црнничка био је слаб због сукоба око племенских и сеоских међа, а и због пленова. Так је држава црногорска, почетком друге половине XIX века, забранила плен у Срба. Око ондашњих граница Црне Горе остало је сећање у на-

роду да су црногорске чете плениле и српско, кад не би нашле што „турско“. Има и гусларских песама, из којих се види како се хришћанска раја жали на то: понеки пут колико да скине са себе одговорност за јатаковање тим четама, али понеки пут жали истински. Хајдучке чете, било црногорске било домаће које налазе уточиште у Црној Гори, нису од тада смеле дирати у српско. Тек је држава тиме уклонила препреку националном и политичком утицају Црне Горе на околне Србе. У старовлашким селима око планине Златара до скоро се причало како су се у то време и Срби прилично бојали од српских хајдучких чета: Једино се нису бојали, када би у чети био Мићо Глушчевић или Јован Брајо. За њих се зна да су зимовали у Црној Гори, а по једној причи зна се и да су били познати кнезу Данилу. У одавно полуслободном иувек бунтовном затарском селу Пренћанима још се и сад понекад помене година (почетком друге половине XIX века), када се у селу одлучило да је „отсад срамота пленити у Срба“. У то време је село било ступило у блиске политичке везе са црногорском државом. Једино је тврд био наслон неослобођеног дела Дробњака, Васојевића и Куча на већ ослобођени део свако свога племена. Али је и без утицаја црногорске државе свако племе солидарно бранили своја погранична села. У § 6, точка 3 III „Васојевичког закона од дванаест точака“ каже: „Ко не притече у помоћ кад душмани ударе на граничаре, да нема никаква дијела у племену и да се од њега нико не жени, нити му ћевојку даје“.*

За развијање натплеменске организације и за стварање државе много су учиниле цетињске владике. И католички бискупи нарочито у Љешу и Скадру радили су много за удруживање и ослобођење католичких Арбанаса. Али су учинили много мање него цетињске владике, иако су и ти бискупи били добронамерни, иако су их и папе помагале. Католички бискупи нису могли да делују онолико успешно колико цетињске владике, јер су то радили као ватикански агенти у народу, а не као народски пуномоћници. И папу и њих народ у католичкој Албанији поштовао је више него Црногорци своје владике, али то није било доволно за успех. Агенат, чак и папин, не свршава успешно такве послове, јер онај, чији је он агенат, има своје планове, изводи их када то њему треба, када он то може и хоће и изводи онако како то њему треба. Туђи агенат не може више што да учини сем да смисли и изведе један устанак, али само народски пуномоћник може да руководи процесом тако дугим и континуелним, какав је био процес ослобођавања племена од Турака и уобличавања у државу. Владике су у своме народу, по народски, руководиле једно народско дело, а бискупи у једном истом таквом послу вршили ватиканску мисију у арбанашком народу. Ватикански планови су свакако бивали умешнији и, нарочито, са много више познавања међународне ситуације. Али свако, који ради на послу који није сасвим

* Васојевички закон од дванаест точака. Са коментаром Д-ра Илије М. Јелића. Српска Краљевска Академија. Посебна издања Књ. LXXII.

присно његов, ради па сустане, па престане; или истом послу стави какав друкчији смер; или се више заинтересује за неки други посао на другом месту, а онај започети обустави. Тежња пак наших племена да се ослободе турске власти била је постојана, непрекидна и увек иста; цетињске владике имале су више постојаности у тој политици него католички бискупи, јер су ту политику водили испред свога народа. Када је народ у Црној Гори утврдио да владике буду стално из исте породице, учврстио је још боље и континуитет њихове политике и боље усталио натплеменску организацију. Унело се и више свесног, планског, у рад за ослобођење од Турака. Да су католички Арбанаси чак и хтели да утврде бискупско звање у некој породици, то не би могли учинити, јер то није било у њиној власти, већ у ватиканској. — Владичанско право наслеђа у кући Петровића било је исто онако као и у другим главарствима: комбинација и наследног изборног принципа (в. погл. VII). То је чинило да се владике не уздигну над својим народом онолико, колико би то могло сметати народној политици ослобођавања од Турака.

Владике нису имале војне силе на коју би се ослањали. „Гвардија“, „кабадахије“ и „перјаници“ нису имали толико снаге, да би се помоћу њих могло држати. А и те мале војне снаге организоване су тек у позније време. Напочетку је сва подршка била у томе, што је већина племена хтела неку натплеменску организацију и хтела владике на челу те организације. А обично је то хтела и већина племена сваког понаособ. Владике нису биле представници свога племена, као што су тада били остали главари, него су били представници натплеменске организације. Племена су јасно увиђала да се одбранити могу само као заједница и да ће постати раја чим се раздруже. Власт цетињских владика расла је из њихове сталне војне функције. Они су координирали снаге свих племена за одбрану и заједнице и племена једног по једног. Они се старали за муницију, јер иако је правило било, да свако сам себи набавља муницију, морало се набављати и заједнички. Они су својим моралним ауторитетом, а често и кредитом својих манастира, добијали муницију од бокељских Срба на зајам. Често и као прилог. Они су тражили и добијали помоћ из Русије и, после Карађорђева устанка, и из Србије. Власт владика расла је и из сталног мирења сукоба међу племенима уз помоћ оно мало војне снаге, колико су у последње време имали на расположењу, а више посредовањем, заклетвама и клетвама. Снага владика у смиривању сукоба била је напочетку мала. Али је расла стално — због тога што је то била једина снага, која је у томе деловала непрекидно. И свештена функција била им је један ослонац. Због ње су владике били једини између свих главара, којима су народски послови свих племена били стални посао. Због њиховог свештеног чина сам народ је тражио да те послове по дужности раде. Да се власт цетињских владика развије помогла је у неку руку и добра срећа: Од како су наследни, Петровићи владике су стално били људи од велике личне вредности. Једино Сава није

био за народног старешину, али се он није ни мешао у народне послове, него је то радио Василије. И пре Петровића било је владика врло способних. — Власт владика није никада била теократска владавина, јер се никад није владало преко свештеника, нити су владике преко њих утицале на народске послове. Уколико је пак владика био владалац, само је он био свештено лице — власт није била свештеничка никад. Кад је у владичанском чину израстао владалац, онда је он престао бити и владика. Никакве друге промене у власти тада није било; нити је било каквог другог преласка власти са теократске на световну.

„Истрага потурица“ је дело натплеменске организације. Рађено је за пуних 150 година и увек у истоме духу. Увек у сврху што потпунијег и што лакшег ослобођења од Турака. Племе једно по једно, није нигде по својој иницијативи свршило тај посао, иако су по својој снази понека и могла то учинити. Исламизовани племеници били су као племеници прилично исправни и солидарни са својим племеном у свима међуплеменским односима. Још исправнији и солидарнији као братственици. Братства су због тога бранила своје исламизоване братственике. Није то било само по општем осећању братственичке солидарности, него и због тога, што су и ти муслимани бранили своје хришћанске братственике, када би прилике биле такве. Тога је било у неослобођеним областима до 1912 године. Изгоњење муслимана из племена, то је једна концепција шира него што је племе, а нарочито братство, може створити. Племену и братству једном по једном муслимани не сметају много ни у чему. Племена их не би истерала да није било неке организације натплеменске. Не би их ни братства у томе послушала и кад би племена хтела. И после изгоњења муслимани су одржавали неке везе са својим братствима. За то има примера много. Унутра у племену и у братству никад није било довољно потстрека да се предузме „истрага“ потурчених племеника. Потстрек је у натплеменским организацијама. Потурице су увек биле противне свима тежњама за натплеменским организацијама, јер су то биле организације увек политичке и увек антитурске. Потурице не могу примити политичке оријентације против турске државе. Поврху још: не могу да поднесу владику као натплеменску власт, јер је утицај цетињских владика био увек против турске државе и јер је муслиманима морално немогуће потчинити се утицају поглавара друге вере. Ови историски сукоби нису били ни кривицом њиховом, ни кривицом њихових хришћанских племеника. Односи су објективно били постављени тако. Они чиниоци у племенима, који хоће натплеменску организацију, хоће је за то да би се тако племена бранила од турске власти и да би се тако ослободила турске власти. Муслимани су пак морали знати да ослобођење од Турака значи власт хришћанску, што у оно време доноси собом покрштавање или исељавања. Због тога је свака тежња за стварањем и јача-

њем натплеменских организација морала довести до сукоба са до-маћим муслиманима.

Историчари су понекад и сумњали да је икако и било те „истраге потурица“. Међутим знају се поуздано братства из којих је било потурица и братства из којих није, знају се места где су им биле куће и богомоље, зна се конкретно шта је било са тим муслиманима, где су се после разура селили и како; великоме броју се зна и где су сада. „Истрага потурица“ много је мистификована. Намерно — како је коме требало. Она није била један чин него процес дуг. Почела је свршетком XVII века у оне „четири нахије“ старе Црне Горе, а завршила се у доњим Васојевићима око половине XIX века. У сваком племену у коме је било муслимана, прво су били они потиснути, па се после племе ослободило од Турака. „Истрага“ је била свуда по иницијативи натплеменске организације, или цетињског владике, или, доцније, са наслоном на црногорску државу. До пре мало више од тридесет година могло се разговарати са људима, који су добро познавали Мојсија Зечевића, главног радника на „истрази потурица“ у доњим Васојевићима. Као игуман Ђурђевих Стубова он је био главно духовно лице у томе делу племена. Био је рођени организатор и шеф. За свој план он је био потајно придобио Зула (Зулфа) Фатића и још пет муслимана племеника. Са њима заједно и са хришћанским братственим главарима извео је ту „истрагу“ истину са нешто насиља, али без крви. И данас се у Васојевићима сећају како су потурице биле исправни племеници и братственици. У бојевима са суседним муслиманима су се трудили чак и да буду бољи од осталих племеника, да им се не би рекло: потурчили се, па сад нису Васојевићи. Али нису хтели ни у какав рад на ослобођавању од турске власти и били су противници свима таквим намерама, те се због тога морало прво рашичистити са њима. То се могло предузети само са наслоном на већ ослобођени део племена и на утицај државе црногорске.

Шта је било са тим муслиманима? Како је могло бити да се тако, без великог отпора, иселе? Да не искористе помоћ турске власти да се одрже, или да се врате? — Једни су се брзо и добро сместили унутра у Црној Гори: у Никшићу и Колашину и у селима око њих. Тиме су у сред Црне Горе створили врло убојите крајине, које су разбиле географску целину Црне Горе и омеле све до 1878 године њено повезивање у још чвршћу заједницу. То је било и главни узрок што Црној Гори нису биле међународно признате границе све до кнез-Данилова времена. Други су се населили око Црне Горе непосредно. Или на земљишта опустела због сеоба српског, хришћанског, становништва, или су они сами потиснули на исток или на север то становништво. Заузели су скоро сва села у Вранешу, око Љубовиће и у Бихору са десне стране Лима и села с десне стране горње Таре. Пружили су се у прилично густим насељима и даље на исток у средње Полимље, Пештер, Сјеничко Поље. Кучи су, например, заузели чак и села

према Ивањици са јужне стране Јавора. Тако су и ти исељеници створили крајину, која је била љута и убојита, иако није била формално организована као крајина. Опколили су Црну Гору са те стране. Имало је нешто слободне везе само према Плевљима, па даље према Старом Влаху. То је доцније много ометало Црну Гору да своју ослободилачку акцију шири на ту страну. Те су сеобе црногорских муслимана учиниле да наша племена постану хомогена, што им је омогућило да се сасвим ослободе од турске власти, али су тиме биле створене крајине непријатељски расположеног становништва, које су много спречавале ширење црногорских државних граница.

Реч „истрага“ потурица чини да се има мало нетачна слика тога чина. Није био смер „истрага“, него враћање у стару веру. Нешто што личи на истрагу бивало је само кад су се разоравала нека насеља или групе насеља, те су у сукобима око тога помагали и инобратственици. У старој Црној Гори се још памти прецизно из којих је братства било потурице и где су им била насеља. Зна се ко су потомци оних потурица, који су се покрстили. Зна се за муслмане по Санџаку, Титограду и Никшићу, чији се претци нису хтели покрстити, него су се иселили. Зна и за неке, који су морали и по други пут бежати од покрштавања (из Жупе Никшићке и из Дробњака). Доскоро су, иако ретко, одржавали чак и неке везе братства муслиманска у Турској и храшћанска у Црној Гори — она која знају да су исто шире братство. Више него дуго време, народну традицију у Црној Гори помутила је стилизација тога догађаја онаква каква је у Горском Вијенцу. Овај процес „истрага потурица“ продужавао се после у Кучима (не потпуно), у Дробњаку и Жупи Никшићкој. Ни у једном од ова два племена то није било много значајно. Најпотпуније је то извођено у Васојевићима, иако ни ту није било онако потпуно као у Црној Гори. На Полици, например, муслимани су остали. У Васојевићима је сећање на тај посао свеже и прецизно. „Истрага потурица“ у Васојевићима била је једна од реприза истраге у старој Црној Гори. Исто као и у старој Црној Гори: утицај црквених старешина био је пресудан; истрага бива припрема за ослобођење од турске власти; смер био покрштавање или исељавање а не истрага.

О „истрази потурица“ у старој Црној Гори се зна да је била непосредно пред планску акцију потпуног ослобођења од турске власти. Не зна се ништа о каквој законској акцији, о каквој „стези“, којом се припрема истрага нити о каквој законодавној акцији којом се тај посао уређује. Али по описима у Горском Вијенцу, види се, да су се пред истрагу главари састајали и о томе разговарали. Види се да је у свакоме племену остављено да, по могућству, само племе тај посао сврши. Из Горског Вијенца се не види јасно, јесу ли после племена оставила да тај посао у свакоме братству сврши братство само. Прилично је вероватно да ови главарски састанци нису само Његошево песничко стилизовање

историјских догађаја. Али се о „истрази потурица“, која је била крајем прве трећине XIX века у Вакојевићима, зна тачно о целој законској припреми тих догађаја и о законском уређењу саме истраге.* Те су потурице биле исламизоване на једно сто година пре истраге. Били су и даље остали и племеници и братственици. Истрага је била припрема за потпуно ослобођење од турске власти. У „Вакојевићком закону од дванаест точака“ се јасно види законодавно уређење тога посла**. О притиску на потурице говоре §§ 3, 4, 5, 8 (посредно), 9, 11 (посредно), 12, 13, 18, 19. Од 27 параграфа, колико их укупно има у овоме кодексу, десет је о „истрази потурица“. Остали су већим делом „стега“ свих братстава у племену каква је потребна за извођење тога тешког подухвата. Занимљив је пропис § 4: „Потурчењаке нико да не убија, но да се остави свакоме братству да своје врне (врати) у праћедовску вјеру. Ако потурице не буду олције (вероватно изведене од оли? — хоћеш ли?), да буду нагонције (нагоном, силом), а ћотеци (батинања) што ко понесе.“ Овај пропис је уведен због оне бојазни, која се и у Горском Вијенцу на неколика места помиње. Због зlostављања, исељавања и убијања братственика могу његови хришћански братственици доћи у тешке сукобе са другим братствима и може цео подухват пропасти. Много је мање опасности да ће у самом братству потурчењаковом доћи због тога до тешког сукоба. Уосталом те су се потурице исламизовале ипак толико одавно, да ближе својте и нису имали међу својим хришћанским братственицима. Били су се уобличиле у своје, посебне, огранке ширих братстава. То се познаје и по њиховим презименима.

Има један редослед, којим се уводи државна власт у Црној Гори. а) Одмах чим се она мало јаче развије, смањи се надлежност и значај племенских главара и скупштина. Многе њине послове предузимала је, један по један, државна власт. Она је присвојила и контролу над племенским властима. Држава је пуштала да сви главари у сваком племену остану и даље из истог племена и углавном из истих стarih „главарских кућа“, из којих су били и раније. Остало је углавном и даље да главарство прелази с оца на сина. Раније, пре потпунијег успостављања државе, био је компромис између наследног и изборног принципа; држава је направила један свој компромис: да главар буде из истог племена увек, али да он буде њен претставник у племену. Искоришћавала је већ стечени углед главарских кућа, али је одржавала супарништво међу тим кућама у племену, имала увек у резерви претенденте и из самог главаревог братства, и из другог главарског братства, мењала по томе главаре како је њој потребно,

* Нису још били исламизовани потпуно, те су се звали *шарени*; Турци су такве потурице у Солуну звали „домне“; Арбанаси у својим племенима „љарман“.

** Вакојевићки закон од дванаест точака. С коментаром Д-ра Илије М. Јелића. Српска Краљевска Академија. Посебна издања Књ. LXXIII.

не долазећи никад у сукоб са целим племеном, јер није постављала иноплеменика. На тај начин је изоловала онога главара или главарску кућу, који су јој непоћудни. Сасвим је често било да једну главарску кућу, којој је била узела власт у племену, врати опет на власт. Ретко је кад држава подигла нову главарску кућу у племену (Сочице у Пиви, Поповиће у Катунској нахији). Нова је главарска кућа била и Марка Миљанова у Кучима иако је била огранак братства великог и гласовитог. Изузетно је било да сасвим потисне неку стару (Радониће и Богдановиће у Његушима). — б) Држава је сасвим рано преузела на се законске санкције свих одлука. Слабост досадашње племенске власти није била у самом законодавству, грађанском па ни кривичном. Да су те уредбе биле добре познаје се по томе, што их је прихватала и држава, када се почела уобличавати у Црној Гори. Спочетка их је полако и постепено само извршавала својим апаратом. Нове уредбе, своје уредбе, држава је почела постављати само о убиству, освети, крађи, плену и отмици девојака. Али су и племенске уредбе о освети живеле и даље — мимо државе и државних закона, па чак и против државе и државних закона. Пошто су све те разне племенске уредбе биле дубоко урезане у народској правној свести, држава их не би хтела променити и кад би за то имала снаге, јер су их и највиши претставници државе и сами имали у својој правној свести. — в) Одмах чим је натплеменска организација почела прерастати у државу, она је, као прву своју, неписану, уредбу полако уводила фактичку принуду за сва племена да морају остати у заједници.

Види се јасно да скоро сваку од својих нових уредаба и својих санкција народских уредаба држава уводи ради неке конкретне потребе. Да би претекла какво веће зло у народу: крв, освету, расуло. Не по неком општем плану и по неким општим правним принципима. То је увиђао и народ; то је чинило да их одобрава свако сем оних које погађају. Због тога је већина црногорских племена хтела да помогне ово и овакво извођење тих уредаба и санкција. Помоћу самих племена је уведена и принуда да племена морају остати у државној заједници за стално. Бивало је где-кад у неким племенима и тежња као сепаратистичких. Обично само у по једном од ових племена. У Кучима, Пиперима, Бјелопавлићима и Црмница прилично изражено.

Црногорско државно осећање је било постало врло јако, као што је и држава била постала врло крепка. Али је пред само турско освајање Црна Гора била само део државе зетске. У уводу Октоиха ободског штампаног последњих година XIV века, Ђурађ Црнојевић се назива господар Зете, а за калуђера Макарија, који је књигу „рукоделисао“ каже се да је родом из Црне Горе. У писаним документима из раног времена турске владавине Црном Гором се називају само нахије: катунска, ријечка, црмничка и љешанска. У народској политичкој и географској свести те нахије су: „Стара Црна Гора“. Када се почне стварати држава, ствара се

у тим нахијама. Када, за владе Петра I, црногорској држави приступе Бјелопавлићи, па после и остала Брда, онда је, званично, „Црна Гора и Брда“. У Законику Петра I стоји например: „Ако ли убије Црногорац Брђанина, оли Брђанин Црногорца...“ Титула и кнеза и краља Николе је: „Господар Црне Горе и Брда“. У државној свести народној се било више еволуирало него у званичним називима: црногорска држава није „Црна Гора и Брда“, него је „Црна Гора“, али која је састављена од Старе Црне Горе и Брда. Доцније у њен састав улазе и племена горње Херцеговине. Али у државној свести народној ни она ни остали делови нису рељефно издвојени у неку целину, ни толико, колико су била Брда. У старој Црној Гори мало је имало каквих партикуларистичких тежња. Али се у народу зна где су међе овим главним деловима Црне Горе. „Дођоше неки Црногорци“ казаће се у селу брђанском или херцеговачком. Ова се подела не осећа у односима ни према суседима ни према икome споља: сви су само Црногорци. Имају развијено осећање националне заједнице са осталим Србима, имају заједничку струту традицију. Имају и свој посебни историјски капитал од времена стварања црногорске државе, па и из ранијих својих посебних борби с Турцима. — Сви се равнају према старој Црној Гори. Преко Црне Горе је дошла свима равна капа и све што је у оделу декоративно. Па и крој одела. Нагласак је остао различан. — Црногорско државно осећање била су добила и она мала католичка арбанашка племена, која су 1878 године припала Црној Гори. Помогло је, што су та племена већ била у некој, иако лабавој, заједници с Кучима. Црногорско државно осећање имају и католици наше крви у барском приморју. Муслумани наше крви, Мркојевићи, па и Никшићи и подгоричани чак и они који су се отселили, имају помало црногорског осећања — не националног него покрајинског више него државног.

Носиоци црногорске државности била су племена — сва заједно и свако посебно. Држава је била племенска и по томе. Везивало их је осећање заједнице стварања државе. У свакоме је племену имало јако израженог поноса да се само ослободило и добровољно приступило држави. Племена је за државу везивало и осећање да је свакоје нејако без државе. Као што су племена била сељачка, тако је и држава била сељачка. Војство су биле главарске породице, које су такође биле сељачке. Главнина грађанства била је у Никшићу и Подгорици. Остали су градови били сасвим мали; чак и Цетиње све до последњих година. Грађанство није никада било ни бројно ни економски јако толико да може постати иоле важан чинилац. Сметало му је и то што је велики део (сем у Никшићу) био друге вере, а међу тим иноверцима велики део Арбанаса. Наше пак грађанство било је великим делом скоро досељено из окупирање Херцеговине, из Боке и Санџака. Чиновници, и школовани нешколовани, били су из сељачког друштва. Нису још били постали грађани, јер другог грађанства није било толико да заснује грађанску класу, а чиновници је нису нигде засновали па ни у Црној Гори.

Могло је бити опасности да понеки племенски шефови не постану супарници династији, јер су племена била давнашња и чврсто организована, а монархија и династија скорашиња. Та је опасност у Црној Гори била већа него онде, где због величине и богатства државе, династија има боље могућности да се издигне високо и да направи велику разлику и отстојање између себе и свакога другог у држави. На друга племена сем на своје претенденти се нису могли ослонити због уске суревњивости племена. Она нису допуштала једно другоме нити главарима другог племена власт или утицај над собом. Другога пак каквог ослонца претенденти нису ни моли имати: грађанство није било развијено, а главари се нису били иоле потпуно израдили у племство, иако су били помало наследни. Због тога Петровићи нису имали мука са претендентима сем напочетку са гувернадурима Радоњићима, који су већ унеколико били постали главари над свима племенима старе Црне Горе. Најјачи од доцнијих претендентата, Стеван Петровић, сестрић владике Рада, једва да се може урачунати за неког претендента. Да се уздигну изнад свих племенских главара Петровићима је помогло то што су имали и власт духовну, која им се много теже могла оспорити. Помогло им је и то што су били породица крепка, која није дегенерисала и што су били, редом сви, способни владаоци. Ни један Петровић није владавину наследио од свога оца, па ипак није било непрелика ни од претендентата из породице Петровића, сем једном, после смрти владике Рада, па и тада и мало и за кратко време. Петровићи су се, један по један, све више уобличавали као владаоци. Краљ Никола је био постао владалац са свима атрибутима колико и други владаоци у другим државама. Односи између њега, његових блиских сродника, главара и народа били су односи између владаоца и поданика. Са својим сродницима био је удобро само када га слушају потпuno. И када стално и јавно показују своју послушност. Гушио је одмах и оштро сваку претензију да се који од њих исправи према њему, да покаже своје достојанство, које би било независно од „господареве“ милости. Главари су морали сви бити послушни и јавно манифестовати послушност. „Приступити руци господаревој“ била је почаст. Кад се некоме ускрати та почаст, то је био почетак немилости и губитак главарства, ако се некако не врати у милост. Одбранити од владаоца неко своје главарство у племству било је постало немогуће. Ни своје племе не би та-квог главара бранило, јер је увек и нови главар опет био племеник.

Према људима из масе народне био је патријархалан; строг и опортун — добро погођено како када треба. Пред њим сви равни — бар начелно — из кога било племена и братства. Равна и сва племена и сва братства као целине. А он одређује које ће се племе или братство или ко лично сматрати заслужнијим за Црну Гору. По војним заслугама у првом реду. По тим заслугама он их је јавно разврстao нарочито у својим циклусима песама „Кола“ и „Нова Кола“. Управо он је некако био и овлашћен да уобличи судове, које је црногорско јавно мњење било већ створило. Али

владалац ни један није могао наметнути интимном народском осећању свој суд, ако је било разлике између суда његовог и народског. Важило је неколико и оно што је владалац рекао, али је ипак у основи и на дуги рок остало оно, како је народ о томе пресудио. О Шћепану Малом, например, владика Раде није могао наметнути народу свој суд чак ни својим спевом. — Приступ власаоцу сваком жалбом био је прилично лак. Имале су и публичне аудијенције. У овоме је било неколико заштите од главарске самовоље. Нарочито је корисно било што је владалац убрзавао процедуру администрације и судства. О томе су остала у народу сећања добра и жива. Од самовоље пак владаочеве имала је нека, каква таква, заштита у јавном мњењу. Али није била ефикасна иоле довољно. Простоме човеку из народа била је заштита у томе, што је непознат, анониман, удаљен од владаоца, те није ни имао прилике да изазове владаочеву злу вољу. Али ни један од ових владалаца није од појединача ништа отео. У уредбе народских организација, села и племена, владаоци се нису мешили друкчије сем да прописима даду санкцију. Чак ни у Богошићевом имовинском законику скоро нема прописа о „селини“, „планини“, о натапању — о односима у црногорском селу најзначнијим. То је био један конзерватизам разуман: пуштали су да те уредбе развија народ сам у својим организацијама. — Масе су имале идеале ослобођења широких, већином плодних, области око Црне Горе. Династија је била успела да постане нада за остварење тих идеала. — Владалац је и у свакоме племену понаособ скоро увек имао велику већину племеника, на кије се могао наслонити, да у племену савлађује сваку антидржавну тежњу. Сваки се владалац чувао од употребе у неком племену војне снаге иноплеменика. То је било врло опасно, јер је стварало незаборавну мржњу. Племена имају врло дуго памћење и за зло и за добро, које им се учини. Кнез Данило је једном приликом катуњанском војском оштре умиривао Куче. После уједињења Црне Горе са Србијом Кучи су вољно пошли да умирују неке нереде у катунској нацији. А кад су их позвали да умирују нереде у племену ровачком казали су: „Зовите нас на које било племе, поћићемо; на Ровца нећемо“. Кучи су памтили да су једном приликом, пре око 300 година, нашли од Турака уточиште у племену ровачком.

XII. МАЛИСОРСКА НАТПЛЕМЕНСКА ОРГАНИЗАЦИЈА

(Била друготрајна. Зашто се није развила у државу? О тежњи за уједињењем са Црном Гором)

За разлику од наших натплеменских организација малисорска се стабилизовала и остала све до пропасти европске турске државе. Увек само као народска натплеменска организација. Нити се разбила као све наше сем једне, нити се развила у државу као

та наша једна. Турска држава ју је спречила да се развије у државу, јер је она узела да врши неке функције, које су потребне да би организација могла дуже остати. Турској држави је та натплеменска организација требала за њену политику према нашим племенима, те ју је за то подржавала. Малисорска су пак племена била прилично јака, те се турска држава устручавала да са њима дође у сукоб. Нарочито откако је Црна Гора ојачала. Оне наше натплеменске организације, које су биле мало потпуније израђене, нису као организације могле бити много друкчије, јер су објективни услови били слични. Због тога су сазнања о малисорској натплеменској организацији важна и за нас, јер је и у нас и у земљама око нас то једина натплеменска организација, о којој се може знати поуздано. Како је што било у нашим натплеменским организацијама прилично је нејасно. Писани извори су оскудни а ова народска традиција непоуздана, јер се у сећањима помешало оно што је било пре почетка државе и оно што је било кад се из наших натплеменских организација била почела стварати држава. По ономе што се поуздано зна о малисорској натплеменској организацији могу се направити бар претпоставке за понешто у нашим натплеменским организацијама о чему се незна. Могу се боље разумети историски извори. Може се, например, употребити слика какав је био однос између владике и главара и турских власти, о њоме се говори у једном важном документу црногорског кадије из 1637 године и како је отприлике могла изгледати тадашња црногорска самоуправа.

У Малесији је имао главни суд у Скадру код везира. „У суду су били по један човек од сваког племена“... „Суди по Лекином закону“... „У овај суд иду редом сви барјактари и војводе од Малесије и остају тамо по један мјесец“... „За то вријеме примају плату“... „Кад би се десио спор око каква велика питања у племену или међу малесорским племенима, па га нијесу могли решити племенски судови, онда се ствар износила пред суд цијеле Малесије, који су сачињавали 7 барјактара, 64 војводе и главара. Не успје ли овај суд, онда се спор износио пред скадарског везира, који је доносио коначну одлуку“... „Ако се укаже потреба за скуп свих малесорских племена, онда овај скуп сазива хотски барјактар, јер њега држе за најстаријега“... „Овај се сазив врши свагда по претходном договору свих малесорских главара... „Скупови... обично у Скадру...“ „Хотски се барјак рачунао први међу свим малесорским барјацима; он се носио први у сваком походу, па за њим редом: грудски, клименташки, кастратски и шкрељски“... У старије доба, докле су били под Турцима, Куки су често били с малисорским племенима у заједници и војевали против заједничког непријатеља. У таквим савезима је војвода кучки водио прву ријеч и вршио највиднију улогу.“*

* Андрија Јовићевић, Малесија, Насеља и порекло становништва, књ. XV, стр. 91, 92, 101.

Малисорска натплеменска организација није у своме развитку никад прешла преко оне црте, преко које кад се пређе, осећа се да постоји бар зачетак државе. Она се до у XX век ослањала на турску државну власт; буне су се завршавале разним, истине не беззначајним, турским повластицама, које никад нису постала политичка основица за даље државно-политичко развијање. Недостатак организоване егзекутиве народске власти у мализорској натплеменској организацији осећао се мање него у нашим динарским племенима. Био је ублажен тиме, што је турска државна власт из Скадра давала санкције главним племенским одлукама. То је помагало да у мализорској натплеменској организацији буде нешто више реда, али је омело да се она претвори у државну организацију. Турска држава је тај ред уводила у своје сврхе. — Малисора је било и недовољно да би могли створити једну арбанашку католичку државу. Око њих су са свих страна иноверци, а са севера и иноротци. Са мусиманским Арбасима нису могли стварати државу, јер стварање државе не би могло бити друкчије до антитурско, па и антимусиманско. Са нашим динарским племенима то је било тешко због тога, што су наше главне оријентације биле стварање велике историске националне државе. Али су Мализори ипак били јаки, хомогени и борбени толико, да је турска држава морала правити компромисе са њима. Смела им је давати самоуправе сасвим широке, јер се није морала плашити, да ће се из тих самоуправа развити држава. У свима мализорским племенима несумњиво је имала тежња да остану у заједничкој натплеменској организацији. То је била морална принуда довољно јака, да ту заједницу одржава. Али је турска власт својим концесијама ометала да се у самој заједници створи нека организована снага, која би натплеменску организацију удубљавала и развијала у правцу стварања своје државе.

Није била незначајна ни ова сметња: ни црква ни народ у Малисији нису имали ону историску и државну традицију, какву је имао наш народ у динарским племенима. Црква, као широка организација, која има претставнике свуда, није давала политичке оријентације националне државе, какве је давала црква у нашим динарским племенима, него је била експозитура римске верске централе и страних сила, које су се носиле у Малисији — Млетака, Аустрије и, доцније, Италије. За стварање посебне државно-политичке оријентације јако је био неповољан утицај добро развијеног, а несамосталног, верског средишта из Скадра. Био је користан само за одржавање католичке вере — што ипак није била ситна корист за Мализоре, али није била довољна накнада за онај негативни утицај. Главари су још више него народ били под та сва три утицаја: турске државе, страног црквеног средишта и страних држава. Пошто није имало какве тежње, која би, као оријентација утврђена и устаљена у народу, држала сваког на истој линији, то ни главари нису могли имати неку чврсту и устаљену оријентацију за стварање с в о ј е националне државе. — Ове

црте малисорске политичке оријентације су се рељефно и несумњиво јасно изразиле у конкретним поступцима, у првој десетини XX века — у једној од најбоље организованих малисорских буна против турака. Писац је имао прилике да ту буну непосредно посматра помало изнутра. Могло се јасно уочити, да Мализори нису имали концепцију своје државе. Тако су онда о њима мисили и људи, који су их познавали много потпуније него писац.

Буна је почела због тога што су младотурци, хотећи да унифицирају све у турској држави, били 1909 године прегли да униште мализорску натплеменску организацију и самоуправе посебних арбанашких племена уопште. Почели су прво разоружавањем. То је изазвало буну прво у Климентима, па после и у осталој Мализији, коју је буну помогала Црна Гора. Незграпно и набусито држање неискусних младотурских политичара официра одбила је Мализоре од Турске и приморало их да траже друге оријентације. Турској се тешко осветило ово кидање компромиса са Мализорима. Племена су се окренула Црној Гори и озбиљно почела тежити, да се са њом уједине на начин сличан ономе како су припадали Турској. Нарочито када су осетила да ће, пошто им младотурци узму оружје, изгубити једино јемство својих дотадашњих повластица. Са Црногорцима, па и са државом Црном Гором, имали су раније и сукоба, али је за последње две десетине година црногорска држава била спречила веће сукобе и борбе. Мањи сукоби, као, например, они око Врмоше, били су ипак само племенски сукоби око међа, каквих је још имало и између самих арбанашких племена. Црна Гора их је привлачила својим племенским државним уређењем, устаљеним и утврђеним миром међу племенима и својим општим редом уистину чврстим и поузданним. Привлачила је остварањем онога што су и наша племена некада желела и због чега су помогала стварање Црногорске државе. Околност што је у Црној Гори ипак постојала принуда да се мора остати у тој заједници, на какву принуду арбанашка племена нису била навикла, била је ублажена баш тиме што је и то била заједница племенска и што је над том заједницом била само династија, а не једно племе или једна група племена. Монархија је била установа над свима племенима, свакоме подједнако далеко. Пошто је држава била мала, монархија је била у исто време и свакоме подједнако близка, те била добар бранич племену маломе и слабоме од племена великог и јаког. Монархија је исто тако имала тежњу да буде бранич и братству слабоме. То се види чак и из оне неуспеле интервенције владаочеве у којој је братства Кусаровића у Белопавлићима (в. гл. II). Буржоазија у Црној Гори није била ни мало јака, те се арбанашка племена нису плашила од какве средишње снаге у Црној Гори, која тежи да све уједначи. Разлике националне племенској држави сметају мање него икаквој другој држави, јер се свако племе осећа сигурним у аутономији свога племенског живота. У овоме приближавању арбанашких католичких племена Црној Гори дошло

је било већ дотле, да су на једном скупу одржаном на Цетињу, арбанашки католички главари прогласили краља Николу за свога краља.* Од ових заједничких тежња арбанашких племена и црногорске монархије није ништа остварено. Под утицајем многоја-
чих снага догађаји су после године 1912 пошли другим током.

Résumé

Sreten V. Vukosavljević

ORGANISATION DES TRIBUS DINARIQUES

I Immigration. — La majorité de la population des tribus est formée d'individus qui, par leur origine, appartiennent aux familles immigrées. Ces immigrations se faisaient individuellement, jamais par irruption des groupes considérables du même sang ou autres. — Au commencement, les immigrants étaient obligés de s'occuper beaucoup plus d'élevage que d'agriculture, car les terres arables n'existaient pas et il a fallu les défricher d'abord. Comme l'élevage exige de vastes espaces, la pression agraire ne tarde pas à se faire sentir et la tribu commence de bonne heure à mettre obstacle aux nouvelles immigrations. Mais lorsque les descendants des immigrés deviennent plus nombreux, ce qui arrive souvent, ils se mettent à refouler les indigènes. Il y a trois procédés principaux au moyen desquels la tribu s'oppose à l'accroissement numérique de ses membres par la voie de l'immigration, à savoir: 1) L'immigrant n'a pas le droit d'hériter une terre patrimoniale ayant appartenu à un membre de la tribu; 2) on l'empêche d'empêtrer des terrains faisant partie du fonds collectif; 3) chaque membre de la tribu possède le droit de préemption sur tous les patrimoines au sein de sa propre tribu. Toutes ces trois mesures de protection des terres patrimoniales ne sont pas suffisamment efficaces. Même les terrains destinés à l'élevage qui entourent les villages, appartenant au fonds collectif de la tribu, ne peuvent pas être protégés d'une manière efficace contre leur utilisation de la part des immigrants.

II Formation des tribus. — Pour la création de la tribu il était nécessaire que parmi ses membres il n'y eût pas de privilégiés. C'est à cause de cela que les chrétiens ne formaient jamais de tribu avec les musulmans, même si tous les deux groupes appartenaient à la même nationalité. Par contre, les orthodoxes et les catholiques le faisaient souvent, même s'ils appartenaient à différents groupes ethniques, car l'administration turque ne favorisait aucune de ces

* О томе се проглашавању и онда мало знало, а писало се није ни-
мало, али је оно било, и то било на један прилично свечани народски на-
чин. Писцу је то непосредно познато.

deux communautés religieuses. Les musulmans ne créaient pas de tribus même s'ils étaient homogènes: l'organisation des tribus se développe immanquablement en une organisation politique et les musulmans n'avaient pas besoin d'opposer une organisation politique à leur propre état. — Dans les tribus certaines phratries se distinguent plus que les autres. Elles fournissent aussi les chefs à la tribu. Cela réglemente et accélère la formation de la tribu. Mais leur prépondérance n'acquiert pas des formes stables; c'est que les autorités turques ne stabilisent pas cette prépondérance, car, pour elles, tous les membres de la tribu sans distinction ne représentent que de simples rayas (sujets). A cause de cela les phratries rivales ont plus de chance de leur dérober l'ascendant quelles exercent dans la tribu, dans un pays tout pauvre, ces phratries distinguées n'ont pas la possibilité de se signaler par leur richesse; les partages des patrimoines ne leur permettent pas de maintenir même le peu de richesses qu'une seule génération parvient à accumuler. Le ton fondamental qui prédominait dans la formation des tribus était, tout de même, une certaine égalité de tous leurs membres. Tous les règlements des tribus sont d'un caractère démocratique. — Seule la phratie est un groupe uni par des liens de sang, la tribu ne l'est pas. Pour établir des liens plus étroits et plus de solidarité entre ses membres, la tribu tend à adopter certaines formes qui rappellent celles des phratries. Par exemple, d'imposer à toutes les phratries la même *s l a v a* (fête du saint — patron de la famille) et d'en faire une fête publique, commune à toute la tribu.

III Théorie sur l'origine valaque des tribus. — Dans le territoire d'une tribu il n'y avait pas de population particulière qui n'habitait que les régions montagneuses ni de la population particulière qui n'occupait que les terrains fertiles au pied de la montagne. Tant que les immigrations dans le domaine d'une tribu se faisaient, on ne le colonisait jamais de façon qu'une partie de la population ne s'installât que dans la région de haute montagne, propre à l'élevage des troupeaux, tandis que l'autre partie n'occuperaient que les régions basses, propres à l'agriculture, mais toute la population venait s'établir uniquement dans la partie basse, propre à l'agriculture, du territoire de la tribu. Il n'y a aucun indice que les établissements de la population autochtone fussent disposés d'une manière différente. Presque toutes les montagnes dans le territoire occupé par les tribus sont telles, qu'on n'y saurait organiser aucune forme d'économie qui puisse entretenir une population si clarssemée qu'elle soit. Aussi n'est-il pas possible d'habiter la montagne et d'utiliser de là les bas pays. La disposition des superficies économiques, appartenant aux particuliers, aussi bien qu'à la communauté, témoigne que l'habitation et l'activité principales se rattachaient à la partie basse et fertile du territoire de la tribu, tandis que la montagne n'était habitée et utilisée qu'en été, et que tous les ménages avaient organisé de cette façon-la leur économie et leur habitation. Les établissements situés dans la montagne n'étaient habités pendant toute l'année que durant

le temps de quelque révolte, guerre ou épidémie de peste. A cause de tout cela, dans les régions de haute montagne n'a pas pu se former une population particulière qui aurait le rôle d'organiser les tribus yougoslaves. Les recherches minutieuses, faites par l'école de J. Cvijić, que ont établi l'origine de la population des tribus dinariques, ne savent rien d'une population qui tirerait son origine des parties montagneuses du territoire des tribus. Les fondateurs de cette théorie, qui cherchent à prouver que les tribus dinariques furent organisées par les habitants des *k a t u n s* (villages temporaires dans la montagne) n'ont jamais essayé de réfuter les résultats scientifiques des recherches sus-nommées.

IV Activité économique de l'autonomie des tribus. — L'organisation économique était et devait être fort complexe: les travaux agricoles, exécutés sur des patrimoines en propriété privé, sont dirigés de l'habitat rural; l'élevage, pratiqué sur les terrains appartenant au fonds commun, est dirigé aussi de l'habitat rural et, en été seulement, des chalets dans la montagne. Les règlements de tribus sont compliqués et, pour cette raison, doivent être stricts, car autrement il y aurait du désordre. Les tribus sont isolées de leurs propres villes aussi bien que de toute autre ville. Cet isolement avait contribué à ce que les règlements des tribus soient élaborés et maintenus à la manière populaire. Pendant une brève période seulement, tant que durait l'immigration y avait-il de la terre en abondance et les règlements stricts n'étaient pas nécessaires. Mais bientôt la pression agraire se manifesta et la nécessité devint pressante de formuler des règlements stricts et précis. Il a fallu établir des règles pour l'utilisation des pâturages dans la montagne, autour du village et pour le pacage collectif dans les terres patrimoniales appartenant aux particuliers, instituer l'ordre dans l'abreuvement, fixer les termes communs pour l'exécution des travaux agricoles, régler les communications, prescrire les défenses de pacager les troupeaux dans certains terrains et proclamer la liberté de pacage dans ces mêmes terrains. C'est par l'élaboration même et le maintien de ces règlements et de bien d'autres que l'organisation de la tribu se développait. Ils représentaient le statut organique fondamental de la tribu. Une des activités les plus importantes des autonomies de tribus était la délimitation des territoires entre différentes tribus et entre villages et phratries au sein de la même tribu. Chaque tribu s'efforçait de former son territoire de différents espèces de terrains afin que les membres puissent s'occuper de toutes ces diverses branches d'économie rurale qu'on pratiquait à cette époque-là.

V Législation et administration. — L'état turc ne disposait pas d'un appareil administratif suffisant et à cause de cela il faisait recours aux autonomies populaires, quoique ces institutions ne fussent fondées sur aucune loi d'état. — Les tribus avaient leurs assemblées, comme institutions permanentes et comme expression de l'autorité populaire directe. Dans les assemblées les règlements ne

recevaient que leur forme et leur sanction. Ils étaient élaborés par toute la tribu, dans la pratique, pour chaque affaire particulière pendant qu'on la discutait. Un règlement n'est valable que tant que son application ne provoque trop de collisions. Un grand nombre de collisions signifie que le règlement n'est plus conforme aux circonstances. Alors on en crée un nouveau de la même façon qu'on avait crée l'ancien. A cette époque-là la société était nivélée et tous avaient besoin de règlements presque identiques. Cela facilitait l'élaboration et le maintien des règlements. Les chefs n'étaient pas en mesure d'imposer les règlements ou de maintenir ceux que la tribu ne voulait plus. C'est pour cela, donc, que les règlements n'étaient jamais un sujet de controverse entre les chefs et la tribu. La technique du vote n'était pas élaborée d'une manière satisfaisante. La majorité de voix n'y décidait pas, il fallait toujours transiger. Aucune décision ne pouvait être imposée à la minorité, car le pouvoir exécutif était faible. Lorsqu'une question ne pouvait pas être résolue par quelque compromis, elle restait indécise jusqu'à ce que la tribu ne devienne fatiguée du désordre et tous le monde soit plus disposé à faire des concessions réciproques. Cette façon de décider ne provoque jamais la dissolution de la tribu, comme cela arrivait souvent dans certains états, car la tribu est une société exiguë et intime, dans laquelle chacun pressent la dissolution de l'ensemble et le péril que cette dissolution emmène pour lui-même et, par conséquent, est toujours prêt à transiger. A cause de la faiblesse du pouvoir exécutif le désordre et l'opiniâtré étaient fréquents quoique les règlements populaires fussent bien élaborés. C'est pourquoi les tribus prêtaient leur concours aux organisations plus grandes que la tribu, pour affermir leur pouvoir exécutif, pour créer peu à peu l'autorité d'état. L'état fortifie même au commencement le pouvoir des chefs de tribus. Il ne s'opposait pas à ce que cette fonction soit remplie exclusivement par des membres de la tribu, il laisse cette dignité à la même phratie qui donnait jadis les chefs, mais parmi plusieurs candidats il favorisait celui qui lui convenait le mieux. L'état prend sur lui la sanction de toutes les décisions, mais, en même temps, il laisse intacts les règlements populaires de la tribu. Il introduit la contreinte pour les tribus de rester dans le cadre de la communauté d'état. — Les autonomies de tribus adaptaient, suivant les circonstances, la politique opportuniste de protection du peuple contre l'oppression des autorités turques et quelquefois même la politique révolutionnaire.

VI Affaires fiscales. — Les priviléges fiscaux n'exerçaient aucune influence sur la formation des tribus. Les différences dans le paiement des impôts entre les valaques filuridžis, „vojnuks“, martolos et autres rayas, n'étaient pas de grande importance. La filurie, en elle-même, n'était pas un privilège. Un privilège réel pour les rayas était lorsque les fonctionnaires d'état ne percevaient pas les impôts, mais qu'ils fussent perçus par les organes de l'autonomie populaire et payé globalement. Les impôts n'étaient, en réalité, ja-

mais les mêmes pour tous les ménages quoiqu'ils puissent paraître ainsi à juger d'après les documents turcs. Le nombre des ménages ne servait que de base pour imposer la knežina, la tribu ou le village et les autonomies répartissaient cette somme globale sur les ménages individuels, selon leur situation matérielle en prenant en considération aussi le nombre des contribuables dans chaque ménage.

VII Chefs de tribus. — L'étendue du pouvoir et de la compétence des autonomies variait en différentes époques et en diverses tribus. L'autonomie était assez large et l'autorité des chefs faible, tout particulièrement dans le domaine des relations entre les tribus. Ni le chef ni la phratie dont il était issu, n'avait de moyens de s'élever, au point de vue économique, au-dessus des autres membres de la tribu. Ni au point de vue sociale, car ils étaient toujours pour les Turcs et pour l'état de simples rayas. L'administration turque ne faisait que confirmer le knez ou le vojvoda, mais elle ne les nommait pas. Les Turcs ne se souciaient guère de gagner le dévoûment des chefs, car leur politique ne tendait pas à assimiler les chrétiens. A cause de cela, les chefs ne s'étaient point séparés de leur peuplie. Il était normal que le knez ou le vojvoda de la tribu reste dans ses fonctions jusqu'à la fin de sa vie et qu'il y soit succédé par son fils ainé. Ni le peuple ni les autorités ne désiraient y changer rien, car, le chef n'ayant pas de pouvoir exécutif, cette hérédité devait lui assurer une certaine autorité. Pourtant il y avait quelques élections. La famille et la phratie cherchent à influencer le chef de changer l'ordre de succession, lorsque l'héritier présomptif n'était pas à leur goût. La famille qui donne des chefs faibles, perd d'abord son autorité et les membres de la tribu cessent de lui obéir. Graduellement ils transportent leur soumission à quelqu'un d'une autre famille et finalement la dignité de chef passe à celle-ci. — Le chef d'une unité de rang supérieur n'est pas préposé au chef de l'unité de rang inférieur ni l'arbitre suprême dans les affaires intérieures de cette unité de moindre rang.

VIII La tribu est-elle une organisation guerrière? Quoiqu'on mentionne le plus souvent les traditions sur les exploits de guerre, ces autres traditions sur la formation paisible de l'organisation des tribus n'en sont pas moins bien conservées. C'était surtout les combats contre les marches militaires turques, organisées par l'état turc soit dans le territoire même des tribus ou bien à ses frontières, qui donnaient cet aspect guerroyeur à la vie des tribus. Ce même aspect lui donnaient aussi de nombreuses expéditions que les membres des tribus entreprenaient avec l'intention de piller les pays avoisinants et divers règlements sur le butin. Pourtant ces pillages n'étaient jamais une affaire de la tribu entière, mais plutôt de certains individus entreprenants. La vendetta représente le troisième élément guerrier dans la vie de la tribu. La tribu possédait des règlements stricts et précis qui dominaient toute la vie morale et économique de la communauté aussi qu'une conscience juridique bien formée. Mais elle

n'avait pas la force d'organiser, par ses règlements, des sanctions pénales et le pouvoir exécutif. Cependant, l'autorité de l'état n'existe pas ou bien était tout à fait faible. La vendetta était la sanction pénale ultime de la tribu. Chacun avait le droit et même l'obligation de se venger. A cause de cela la vendetta agissait comme mesure préventive: elle empêchait les gens de faire du mal. Les règlements précis sur la vendetta et l'u mir (réconciliation) ont été élaborés. Divers règlements sur la vie et le travail pacifiques étaient mieux formés que les règlements de guerre. La tribu ne possédait pas une organisation militaire spéciale ni des chefs militaires spéciaux; la tribu s'en allait en guerre dans ses organisations de temps de paix; aucune de ces tribus n'avait jamais entrepris une conquête de quelque importance hors de son propre territoire; aucune d'elles n'avait jamais subjugué une autre tribu ni établi sa domination sur celle-ci. — Toutes les valeurs morales et toutes les réputations personnelles s'édifiaient dans le cadre étroit de la tribu. De là une certaine étroitesse de vue et d'esprit. Lorsque ces cadres commencent à se briser, d'une manière assez brusque, les changements sont trop rapides et rendent l'orientation morale des membres de tribus fort difficile.

IX Sur la mentalité des membres de tribus. — On avait construit un type idéal de l'homme et tout le monde était tenu à se régler sur son modèle. La tribu entière, et non pas une couche sociale particulière était le représentant principal de toute la vie spirituelle. Les membres de tribus étaient tous façonnés uniformément.

X Diverses formes des organisations de tribus. — a) La tribu simple (certaines de celles-ci ont pourtant leurs ramifications); b) la tribu composée et c) la confédération des tribus — dont la forme finale est l'état organisé sur l'existence des tribus. — a) La tribu simple possède son propre territoire, sa montagne, ses chefs et les familles dans lesquelles cette dignité est héréditaire, sa propre histoire des colonisations, des luttes, des réconciliations, des associations et des désagréments. Elle représente un ensemble qui ne se désunit pas même après les plus graves divisions intestines. b) La tribu composée est formée de plusieurs tribus simples. Elle représente un ensemble solidement lié envers et contre tous en dehors de la tribu. Aucune des tribus réunies n'est retenue de force dans le cadre de la tribu composée. Lorsque des dissensions se manifestent à l'intérieur de la tribu composée, chacune des tribus réunies reste dans l'union avec les autres. Dans certaines tribus composées il y a une tribu centrale, une sorte de noyau autour duquel se groupent autres tribus; mais ce n'est pas une règle générale, car dans certaines autres tribus ce noyau manque complètement. c) Confédérations des tribus représentent des ensemble formés de plusieurs tribus simples et composées. Chaque tribu garde intacte sa propre organisation. Le chef d'une des tribus associées est en même temps chef de la confédération. Son autorité ne s'étend pas sur les affaires intérieures des tribus associées. Les buts politiques et militaires décidaient de la formation des

confédérations de tribus; les règlements de la confédération étaient moins précis et stables que ceux de la tribu individuelle. Il y avait, pourtant, aussi certains chefs et délibérations communs, certains certres religieux communs. Comme la contrainte organisée qui obligerait les tribus de rester dans la confédération n'existait pas, il n'y avait, non plus, ni révoltes des tribus contre la confédération. La transition de la confédération des tribus en état était caractérisée par le fait que les chefs des confédérations des tribus devenaient exclusivement chefs de la confédération et cessaient de s'appuyer uniquement à leur tribu et même à leur phratrie. Le choix des chefs se fixe peu à peu à une seule famille. Les tribus réunies dans une confédération peuvent admettre que les chefs de la confédération soient élus parmi les membres d'une seule famille, mais elles n'acceptent jamais la prédominance d'une tribu ou d'une phratrie. La transition de la confédération des tribus en état peut être fortement appuyé par le désir du peuple de voir s'établir un pouvoir exécutif bien organisé, car la faiblesse de l'exécutif provoque de nombreux actes de violences et d'opiniâtreté. — L'état intervient d'abord dans les sanctions des règlements et décisions des tribus, tout particulièrement dans les sanctions pénales. L'état n'institue au commencement ses propres règlements qu'en matière de meurtre, de vengeance (vendetta), de vol, d'incendie, de pillage et de rapt des jeunes filles. Après quoi l'état introduit contrainte effective pour les tribus de rester dans la communauté. La dignité des chefs de tribus reste une prerogative de leurs membres mais l'état s'immisce de plus en plus dans le choix des personnes qui seront nommées chefs de tribus, au commencement surtout en soutenant les rivalités entre les phratries et les familles qui donnaient les chefs au sein d'une tribu.

XI Confédération des tribus malissores. — Elle était de longue durée et ne s'est pas désagrégé, comme toutes les nôtres à l'exception d'une seule. Elle n'évolua pas en état, comme ce fut le cas de cette unique confédération des tribus yougoslaves, car l'état turc prit sur lui certaines prérogatives du pouvoir exécutif dans cette confédération des tribus. Cette confédération avait son propre tribunal, mais organisé auprès du vizir impérial à Skadar (Scutari). La Turquie redoutait moins les priviléges des tribus malissores que celles de nos tribus, car il était moins probable que ces tribus manifestent des tendances de se séparer complètement de l'état turc. Les conditions objectives pour la création d'un état chrétien albanais quelconque étaient nulles et les Albanais muslimans n'aspiraient pas à la séparation de l'état turc.

РЕГИСТАР

За књигу Сртена В. Вукосављевића

„ОРГАНИЗАЦИЈА ДИНАРСКИХ ПЛЕМЕНА“

Израдила Даринка Зечевић

Скраћенице: арб. = арбанашко; брат. = братство; вар. = варош; в. = види; м. = место; обл. = област; огр. = огранак; пл. = планина; пл. = племе; р. = река; св. = свети; с. = село.

Напомена: речи чије су стране у заградама налазе се у напоменама испод текста на додатној страни.

- „аграм“ (порез на крупну стоку), 57; в. порез.
администрација 60; државна 71; племенска 91; турска 60.
Албанија 94; Северна 44.
„арамбаша“ 28.
Арбанаси 12, 21, 22, 24, 25, 26, 43, 57, 69, 74, 85, 86, (99), 101; католички 94, 95; мусимански 105.
Аустрија 105.
Аустријанци 58.
Аустро-Угарска 15.
Ашани, у Васојевићима, 19, 21, 52, 84.

Бајице 23.
бајрак, в. барјак.
„баква“ 67, (67).
Балкан 15.
Балшић, Балша други, Зетски гospодар 39.
Бањани 43, 86.
Бар, вар. 92.
барјак (бајрак) 21; дренички 4; ораховачки 21; хотски 88, 104; барјаци 4; грудски 104; кастратски 104; клименташки 104; маликорски 104; шкрельски 104.
барјактар 69; хотски 88, 104.
„барк“ огр. пл. арб. 83; в. „тробуси“.
бачијање 8.
бачије 47.
башбозук, турски, 30.
баштина 3, 5—9, 28, 33, 37, 43—45, 49; баштине 20, 34, 64, 78, 91.
баштиник 44.
Београд 43.

„берати“ 51.
„беса“ 44, 88.
Берчиновићи, с. у Трговишком Тимоку 30.
Бијели Павле, родоначелник пл. Бјелопавлића, 2, 21, 25.
бискупи, католички 94, 95.
Бихор, обл. 65, 91, 97.
Бјелоглавци 43.
Бјелојевић 13.
Бјелопавлићи, пл., 2, 3, 18, 19, 21, 25, 35, 73, 85, 86, 100, 101, 106.
Боге, пл. арб. 83.
Богдановићи, стара главарска кућа у Његушима, 100.
Богишић, његов „Имовински зеконик“, 58, 103.
Бојанчиштани 25.
Бојанчиште, с. у Тиквешу, 25.
Бока (Которска), 13, 101.
Босна 10, 19, 42, 57, 64.
Брајо, Јован, хајдук, 94.
Браничевци 12.
Братоножићи 4, 84.
братственик 6, 12, 24, 55, 70, 74, 75, 83; братственици 6, 11, 16, 19, 22, 48, 75, 96, 97, 99; њихове везе 11, 16, 22.
братство 5, 13, 17, 18, 24, 25, 33, 34, 48, 54, 55, 63, 64, 66, 71, 74, 76, 78, 79, 88, 102; главарско 7, 34, 99; крвниково 74; потурчењачко 99; прмничко 7; братства 2, 3, 11, 12, 18, 19, 20, 40, 43, 50, 52, 58, 63, 67, 69, 75, 83, 91, 96, 98, 102; главарска 19, 99; дробњачка 30; мусиманска 17, 98; усељеничка 9, 10, 11, 21; огранци њихови 99;

- њихова орођавања 20.
Брда (Црногорска), 2, 16, 22, 42, 86, 101.
Брђани 90.
Брђанин 101.
Брјак 13.
Брејаци 12, 13, 21, 40, 61, 84, 89, 90; њихово земљиште 13.
Брскут 10, 84.
брст 48.
Буба, родоначелник Мартиника у Бјелопавлићима, 2, 21, 25; његови потомци Бубићи, 2, 19, 21, 25.
- Василије, владика црногорски, 54, 96.
Васо, родоначелник пл. Васојевића 4, 83; његова три сина 83; његове крви 19, 21, 52, 83; његови потомци 19; в. крв.
Васојевић 19, 52.
Васојевићи пл. 2—5, 7, 13, 19, 21, 24, 28, 30, 52, 56, 63, 65, 70, 83—85, 87, 89, 94, 97—99; њихов „Закон од дванаест точака“ (56), 94, 99, в. закон.
Ватош, м. у Тиквешу 25.
Ватошани 25.
„ватру узети“ 34.
везир, скадарски 104.
Велика, обл. 4, 84.
витештва 81.
„вера“ („вјера“) — задати је некоме 71, 88.
већања, племенска 87.
владалац 103; владаоци 69.
владика 54, 96, 102, 103; као владалац 96; црногорски 89; његова власт 89; владике 94, 95, 104; цетињске 63, 78, 82, 90, 94—97.
владика Раде в. Петровић.
владичанство 81; будимљанско 81; херцеговачко 81.
власти, државне 14, 61, 78; млетачке 39; народске 50, 55, 59; турске 14, 16, 22, 46, 57, 65, 66, 104.
Влах 30, 37, 41.
Власи 26, 31, 32, 34, 36, 38, 40—43, 59.
влах (сточар) 37; власи (сточари) 38, 40—42, 59.
Влашић, п. 42.
„Влашка Црква“, код Цетиња 93.
водопој 48, 71; водопоји 8, 69.
војвода Грађан, в. Никишић.
војвода 56, 67; кучки 104; селчански 74; војводе 69, 93, 104; дробњачке 87.
Војводина 19.
- „војводићи“ 64.
војводство, кучко 67.
„војнуци“ 59.
војска 70; катуњанска 103.
Вранеш, обл. 97.
Врмша м. 106.
Вукаловићев устанак 86.
Вукли, арб. пл. ог. 83.
Вуковић, Гавро, војвода из Васојевића 51, 52.
- Гаша пл. арб. 4; дренички 4.
„Гвардија“ 95.
генерали, руски 93.
Гильева п. 3.
гинјеник 41; његов гроб 41; гинјеници 34.
главар 45, 54, 63, 65, 67, 68, 99, 102; главари 20, 28, 48, 54, 56, 62—65, 67, 83, 89, 93, 95, 98—100, 102, 104, 105; њихове „куће“ 66, 67, 82—84, 86, 91, 99, 100; њихове породице 67, 88, 89, 101; арбанашки 85, 107; братствени 97; мализорски 104; племенски 53, 56, 63, 66, 72, 78, 82, 87, 99; натплеменски 88; рајински 63.
главарство 6, 7, 48, 66, 67, 84, 88, 99, 102; наслеђивање његово 20, 62; главарства 13, 17, 19, 20, 28, 68, 95.
глобе 51.
Глушчевић, Мићо 94.
Гојемада 35.
Горски Вијенац, дело 98, 99.
господар, зетски 39, 100.
градови, млетачки 47; приморски 47; турски 46.
грађанство, мусиманско 46.
граница „царска“ 65.
границар 59; граничари 94.
Граховљани 93.
гробља 28; братствена 34.
Грци 57.
гувернадури 102.
гувна 28.
- данак 61, 62.
Далмација, средња 28.
демократија, сељачка 91.
деобничар 37.
Дервен, тетовски 16.
десетак 62.
„дефтери“, турски 40, 61.
династија 103, 106.
домаћинство, инокосно 61; задружно 61.
„домме“ (потурице) (99); в. потурице.
досељеници 8, 13; њихови потомци 19.

- Дрекаловић, Лале 67.
 Дрекаловићи 23, 25, 67, 83, 84.
 Дренница, об. 4, 12, 16, 57.
 држава 16, 18, 30, 45, 50, 51, 69—71, 87, 88, 94, 99, 100, 103; њена власт 11, 13—16, 21, 26, 55, 62, 70, 74, 90, 99; арбанашка 105; муслиманска 57, 60; племенска 82, 88, 90, 91, 93; римска 44; средњевековна 41; турска 16, 21, 22, 23, 26, 32, 39, 46, 50, 51, 56, 60, 61, 63—65, 85, 92, 93, 95, 96, 103—105; њена власт 17, 20, 21, 22, 46, 47, 51, 57, 58, 62—65, 67, 74, 89, 93, 95, 97, 98, 99, 105; феудална 26, 38, 39, 43; црногорска 16, 39, 46, 55, 86, 90—94, 97, 100, 101, 106; њене границе 93, 98.
 Дримкол, охридски 41.
 Дрина р. 15.
 Дробњак, обл. пл. 28, 41, 85, 86.
 Дробњаци 2—4, 17, 23, 41, 43, 87—89, 94.
 Други светски рат 42.
 дружине, влашке, ратничке 40.
 друштво, муслиманско 65; племенско 73, 78.
 Дукађин 78.
 „дукат и цванцик“ (порез у кнез Милошевој Србији) 62, в. порез.
 Душан, — његов Законик 38; в. законик.
 душмани 94.
 Ђаковачки крај 12.
 Ђеђеза 35.
 Ђурђеви Стубови, манастир 97.
 Ђуровићи брат. 7.
 жупа 27, 32, 42.
 Жупа Никшићка, в. Никшићка.
 „жупска пасишта“ 38, 44.
 задруга пастира 43.
 заједница 12, 54; братствена 25; крвна 25, 28, 84, 89; заједнице, друштвене 26; „земљишне“ 64; народске 24; натплеменске 4, 21; племенске 87, 100, 106.
 закон, о крвној освети 73—75; народоки 73; в. Вацојевићи; в. „Лека“; в. Саферски; закони 100; србијански 56; турски 51.
 законик, црногорски и брдски 86; в. Богишић; в. Душанов; в. Петар I.
 законодавство 50; грађанско 100; кривично 100; племенско 88; турско 59; привилно 91.
 Заплање, обл. 41.
 Затријебач, пл. 4, 21.
 „захватине“ 11.
 Зета 10, 23, 30, 39, 78, 100.
 Зечевић Мојсије, итуман 97.
 Златар п. 94.
 замовник 42, 43.
 Зинди, брат. 74.
 Зупци, м. 43.
 Ибар, обл. 25.
 Иванбегова Корита, м. на Ловћену 36.
 Ивањица, вар. 98.
 издаја 80, 81.
 издајник 76; у племену 80.
 „издиг“ (у планину) 3, 8, 27—29, 36, 43, 52.
 „изјавак“ 29.
 „имовне општине“ 50, 64.
 иобратственик 6; иобратственици 98.
 иноверци 13, 18, 101, 105.
 иноплеменик 6, 75; иноплеменици 3, 25, 34, 70, 90, 100, 103.
 инородац 8; инородци 13, 18, 33, 34, 70, 105.
 исељавања 2—4, 78, 81, 96, 98, 99.
 исељеници 3, 4, 89, 98.
 „истрага“, в. потурице.
 Италија 105.
 Јавор п. 98.
 „јачица“ 17.
 Јазера, обл. 30, 65, 84.
 Јиричек, писац 43.
 Југословени 12.
 Јунаштво 76, 79, 81.
 кабадаџије 95.
 каваљерство, витешко 72.
 кадија, црногорски 104.
 казне, батинама 55, 56.
 Калођурђевићи 35.
 Камена Гора м. 91.
 Карагачанин, Влах 30.
 Карађорђе, — његова војска 70; његов устанак 16, 95.
 Карадићи, брат. 56.
 Кариман, хајдук 20.
 Кастратовић, Лакић, војвода васојевићи 56; његов син, Симо 56.
 катун 8, 29, 30, 38, 41, 44; дробњачки 41; крчимијски 41; лабуштански 41; морачки 35; катуни 8, 26—31, 35—37, 41; влашки 42.
 „катунари“ 30, 35, 45.
 Катунска Нахија пл. обл. 35, 86, 100.
 кичевски крај 12.
 Клименти пл. з. 4, 21, 25, 36, 70, 75, 83—85, 87, 106.
 Клопот 84.

- „кметовање“ 17, 48.
 кметови 69.
 кнегина 15, 16, 21, 22, 27, 50, 51,
 61, 90; колашинска 24; пријепољска
 22; старовлашча 22;
 кнегине 5, 9, 11, 16, 28, 38, 61,
 62, 65 92; колашинске 68.
 кнез 65, 101; дробњачки 64; кнегински 61, 64; племенски 61, 64;
 кнезови 69; кнегински 51; племенски 51, 65.
Кнез Данило, владар црногорски 94, 107; његово време 97.
Кнез Милош, владар србијански 62, в. Србија.
Кнез Никола, владар црногорски 13, 14, 18, 65, 101, 102, 107; в. краљ.
 „Књиге староставне“ 58.
 кодекси 58, 59.
 Козлине, брат. 87.
 „Кола“, циклус песама краља Николе 102; в. „Нова“.
 Колашин, вар. 10, 46, 72, 97.
 Колашин, обл. 15.
 Коль Баба 74.
 командир, племенски 13.
 Комани, пл. 35.
 Комови, п. 2.
 Коњушани 30.
 Копаоник, п. и обл. 41.
 Косеница, м. 74.
 Косов Луг 2.
 Косово, обл. 12, 16, 25, 57, 75, 81.
 Котор, вар. 39.
 Коће 4, 21.
 крађа стоке 55; казне због ње 56;
 в. плен.
 Крајина, улцињска 30.
 крајина 15, 98; крајине 10, 68, 69,
 97; војничке 46, 50, 71; мусиманске 10; српске 15; турске 20,
 71, 72, 74, 86; хватске 15.
 крајишићи 71.
 Краљ Никола, в. кнез.
 краљевина 93; поморска, српска 89.
 Краљске Баре, с. 19.
 Краснићи, пл. арб. 24.
 крв — „падне на крв“ 20; учинити је некоме 74, 76; в. Васова.
 „крвна освета“ 12, 25, 44, 55, 68,
 73, 74, 75; уредбе о њој 74; в. закон.
 „крвне комисије“ 74.
 крвник 74, 75; његова породица 75.
 „кресло“ (оруђе) 42.
 Криводољани 67.
 Криводољанин 67.
 Кривошиће, пл. 14.
 Кричак, обл. 56, 63, 65.
 Крново, п. 73.
 Крусе, м. 35.
 крчевине 30.
 куга 29.
 кумство 72, 74; крштено 75; шишано 75.
 „купљевина“ 24.
 Кусаровићи, брат. 18, 106.
 Куртановићи, брат. арб. 83.
Кучи, пл. 2—4, 17, 21, 23, 28, 51, 67,
 72, 83—85, 87, 94, 97, 98, 100, 101,
 103, 104.
 Лаб, обл. 12, 16.
 Лека Ђукаћин 58; његов „Закон“ 104; в. закон.
 Лекићи, брат. 83.
 Лим, р. 84, 91, 97.
 Ловћен, п. 42.
 Лужани, ишчезло пл. 2, 3, 61.
 Луково, пл. 10.
 „љарман“ (99).
 Љеш, вар. 94.
 Јешиљани 35.
 Јубовића, р. 97.
 Макарије, камућер 100.
 Македонија 2, 16, 21, 25, 30, 34, 39,
 41, 42, 47, 60, 90.
 Мала Ријека, м. 84.
 Малесија (Малисија) 12, 16, 104—106.
 Малешевци 43.
 Малисија, в. Малесија.
 Малисори, група пл. 4, 33, 36, 57,
 88, 90, 105, 106; њихове буне 57,
 106.
 Малонишићи, ишчезло пл. 3, 16, 35,
 61, 85.
 манастир, цетињски 71; манастири 23, 95.
 Марко Миљанов 25; његова „кућа“ 100.
 Мартиновићи, брат. 23.
 „мартолоси“ 59.
 међе 11, 38, 44, 49, 69, 70, 83, 93,
 101, 106.
 Метохија, обл. 12, 16, 75, 78, 81.
 Мијак 13.
 Мијаци 12, 13, 21, 26, 40, 61, 89, 90;
 њихово земљиште 13.
 Мијушкогић Mrkoje, сердар 72.
 мираз 6, 7.
 миремња (племена) 82; в. умир.
 Младотурици 57, 106.
 Млеци 105.
 Млечани 58.
 монархија 102, 106; сељачка 46;
 црногорска 107.
 Морава, р. 12; Јужна 16, 25, 57.

- Мораково, с. 5.
 Мораковци, брат. 5.
 Морача, обл. пл. 13, 72; р. 84.
 Морачани, пл. 13, 70, 72, 73, 87.
 Mrкојевићи, пл. 24, 101.
 „муж“ 59.
 Мулићи, брат. арб. 83.
 Мушковић, никшићки капетан 72.
 муштулук 72.
 наводњавање 52.
 „наглавица“ (врста пореза) 62; в.
 порез.
 „нагонције“ 99.
 Нахија (беранска) обл. пл. 91.
 нахије 42 (51), 97, 100.
 надничар 7; надничари 64.
 најам 64.
 најамници 64.
 наполичар 7.
 неплеменик 14.
 Никч, ограб. пл. 25, 83.
 Никшић, Грдан, војвода 39, 87, 88;
 његови наследници 87.
 Никшић, вар. 2, 10, 14, 16, 46, 47,
 85, 86, 92, 93, 97, 98, 101.
 Никшићи, пл. 61, 72, 87, 101.
 Никшићка Жупа, обл. пл. 5, 16,
 17, 86, 98; в. Жупа.
 Никшићко Поље 10, 30.
 Ниц, вар. 41.
 „Нова Кола“, циклус песама кра-
 ља Николе 102; в. „Кола“.
 „новосели“ 6, 13.
 Његови 54, 98.
 Његуши, пл. 100.
 области, племенске 9—12, 14, 20,
 23, 26, 27, 29, 30, 34, 36, 39, 40—
 42, 45, 46, 49, 59, 70, 73, 80, 83,
 85, 92.
 Овче Поље, обл. 30.
 Озринини, пл. 19; с. 10.
 Октоих ободеки 100.
 окумељавања 20.
 „олције“ 99.
 организације, „бојовне“ 32, 42; др-
 жавне 39, 61; верске 81; војне
 11, 69, 71, 86; кнежинске 16, 23,
 61; наткненжинске 16, 90; народ-
 ске 3, 14, 15, 69, 71; натплемен-
 ске 4, 22, 63, 68, 84—88, 90, 91,
 94, 95, 97, 100—106; племенске 4,
 10, 12, 14, 26, 37—39, 43, 44, 48,
 49, 57, 60, 70, 71, 82, 97; полити-
 чке 16; ратничке 68; сеоске 12,
 51; теорије о њиховом пореклу
 26, 40, 45.
 орден, св. Ђорђа 93; св. Ане 93.
 оружје 69, 70.
 освета, в. крвна.
- отмица девојака 100.
 охридски крај 12.
 Пали, Фран, војвода селчански 74;
 његов син Паши 74.
 папа 94.
 пастири 48.
 паша (испаша) 7, 8, 28, 31, 42, 45,
 47—50, 53, 69, 91; право на њу
 7; уредбе о њој 44, 50.
 пашалук, београдски 16.
 пашњак, 41; пашњаци 26, 28, 63.
 Пелагонија 30, 41.
 „перјаници“ 95.
 Петровић, Стеван, сестрић владике
 Рада 102.
 песме, гусларске 94.
 Петар I, владар прнгорски 100;
 његово време 66; његов „законик“
 101; в. законик.
 Петница, м. 56.
 Петрићи, из Косенице 74.
 Петровић, Радоња, војвода кучки
 87.
 Петровић, Раде, владика црногор-
 ски 102, 103; в. Владика.
 Петровић, Сава, владика 45, 95.
 Петровићи, владарска кућа у Цр-
 ној Гори, 55, 89, 102; њихово право
 наслеђа 95.
 Пештер, обл. 3, 4, 97; сјенички 25,
 83.
 Пива, пл. обл. 65, 86, 100.
 Пивљани, пл. 87.
 Пипери, пл. 23, 73, 84, 100.
 пилја (сточна храна) 29, 31, 32, 37,
 42, 45, 64.
 Пљешивци, пл. 2, 35; в. Пљешивци.
 „планина“ 3, 6, 8, 12, 24, 28, 31, 34,
 37, 41, 42, 43, 47, 58, 63, 64; ста-
 решина њен 28; прописи о њој
 48; „планине“ 26, 27, 30, 34, 35,
 38, 69, 71, 83, 84, 86, 103; сукоби
 око њих 49; „пролећне“ 8, 45,
 52; „летње“ 45, 48; уредбе о њима
 17, 27.
 Плевља, вар. 64, 98.
 племе 2—10, 12, 15—19, 21, 22, 24—
 27, 30, 33, 48, 49, 54, 63, 67, 68, 71,
 72, 76, 78—81, 85, 86, 91, 96, 102,
 103; тесрије о његовом постазку
 28, 30, 35—37; братоношко 10, 84;
 брсјачко 16; васојевичко 84;
 врачешко 21, 22; грађовско 83;
 дробњачко 24, 41, 56; жупско 10;
 климејтско 68; кучко 4, 23, 84;
 Лутовско 49; малисорско 58, 75;
 мијачко 16; никшићко 10; ње-
 гушчишко 83, 88; озрининско 88; пје-
 шивачко 72; пољско 13, 39; про-

- сто 82; риђанско 10; ровачко 73, 83, 102; рудинско 13, 39; сложено 83, 84, 88—90; требјешко 30; шаранчко 65; племена 2—6, 10—13, 15, 16, 21, 33, 36, 38, 40, 43, 44, 47, 57, 61, 63, 69, 71, 72, 77, 78, 81, 82, 84, 85, 95, 97, 98, 101, 102, 106; њихове границе 2, 49, 50, 65, 78, 84; збор њихов 52; издаје у њима 81; ограници њихови 83; савез њихов 84, 86, 87; њихово сроћавање 25; сукоби у њима 49, 52, 55, 63, 74, 78; традиција у њима 33, 34, 40, 67, 68, 69, 78, 87, 90, 91, 101, 104, 105; удруживање њихово 86, 88, 90, 91; њихови заједнички свеци 87; уредбе о њима 14, 15, 44, 46—48, 51, 69, 71, 82, 87, 88; установе у њима 68, 70, 71, 73; арбанашка 11, 44 (99), 101, 106, 107; брђанска 8, 20, 21, 23, 86, 87, 90, 92; брсјачка 39; динарска 2, 7, 8, 10, 12, 13, 18, 19, 23, 26, 28, 30, 31, 36, 38, 39, 41, 47—49, 64, 68, 71, 105; катуњанска 3, 93; латинска 67; лужанска 39; македонска 2, 18; малисорска 4, 6, 12, 21, 57, 58, 66, 70, 74, 89, 92, 93, 104, 105; мијачка 39; приморска 23, 92; прста 82, 89; турска 2; херцеговачка 8, 23, 42, 47, 56, 81, 86, 87, 92, 101; црнничка 93; црногорска 20, 21, 23, 86, 92, 100.
- племеник** 4, 8, 9, 14, 17, 48, 52, 54, 57, 65, 75, 77, 81—83, 97, 102; **племеници** 3—5, 8—10, 13, 14, 16—25, 35, 46, 63—66, 69, 71, 73, 75—79, 82, 83, 96, 97, 99; њихов менталитет 76, 81.
- племићи**, сељаци 59.
- племство** 102.
- плен** (стоке) 55, 64, 69—73, 100.
- Пљевићи**, в. Пјевићи.
- побрратимство** 44.
- повеље** 36.
- Површи**, крај у Кучима 51.
- поглавар**, верски 89.
- Подгоричани** 101.
- Подриње**, Доње 42.
- Подунавље** 42.
- Пожешко Поље** 31.
- покрштавање** 96, 98.
- Полимље**, Горње 2; Доње 60; средње 97.
- Полица**, с. 98.
- полиција**, пољска 91.
- Полог**, обл. 12.
- Поља Колашинска**, обл. 10, 13, 60, 75, 91.
- Пољани** 13.
- Пољанин** 13.
- Пољица** (сплитска) 15.
- Помпилијус**, Нума 68.
- Попо ићи**, главарска кућа у Ка- тунској Нахији 100.
- порез 51, 57, 59, 61, 62; уредбе о њему 60; в. „агнам“; в. „нагла- вица“ в. „дукат“.
- Посавина**, обл. 42; Босанска 42; србијанска 42.
- потурица 76; потурице 24, 80—82, 97; њихова „истрага“ (82), 90, 96—99; њихови потомци 98; в. „домне“.
- Пренјани**, с. 94.
- привреда** 5, 11, 27, 31, 32, 34, 35, 42, 43, 46, 49, 59, 60, 71; уредбе о њој 11, 52, 53.
- Призренска Гора**, обл. 15.
- призренски крај 21.
- Приморје** 3, 41; албанско 31, 42; бе- ломорско 31, 42; барско 93, 101; скадарско 84; црногорско 42.
- пронијар 44.
- пуковнија, крајишча 28.
- Радоњићи**, стара главарска кућа 100, 102.
- раја 16, 17, 20, 22, 51, 57, 59, 60, 65, 70, 95.
- ратар 30, 32, 42; ратари 26, 42, 43.
- ратарство** 5, 8, 22, 26, 27, 32, 37, 42, 43, 46, 49, 59.
- раселица 37.
- Рашка**, обл. 10.
- Риђани**, ишчезло пл. 16.
- Римљани** 68.
- Ровча**, пл. обл. 13, 30, 72, 73, 103.
- Ровчани**, пл. 43, 73, 87.
- рожајски крај 3, 4.
- Ругове**, обл. 3.
- Рудине** 91; Никшићке 10.
- Румунија** 44.
- Русија** 95.
- сабља, знак ратника 70.
- Сабињанин** 68.
- „сасра publika“ 24, 25.
- Самарџић**, командир из Криво- шија 14.
- самоуправа 22, 57; народска 21, 62;
- племенска 45, 46, 50, 56, 59; цр- ногорска 104.
- Санџак**, обл. 18, 19, 21, 42, 56, 57, 64, 98, 101.
- „Саферски закон“ 57; в. закон.
- св. Арханђео 24.
- св. Атанасије 25.
- св. Ђорђе 24.
- свечар 25.
- свештеници 81.
- својина, земљишна, 20, 21, 29, 34,

- 42, 43; колективна 63, 88; племенска 50.
- седентаран** 6.
- селина 3, 7, 8, 17, 24, 29, 32, 48, 49, 52, 63, 64, 71, 103; селине 28, 50, 78, 83.
- Селца, арб. пл. орг. 75, 83.
- Селчани** 75.
- сельанин 12, 65; сељани 7, 65.
- Семберија, обл. 15, 42.
- сенокоси 48, 69.
- „сентенције“ 47.
- сердар 69, 72, 93.
- „сердаревићи“ 64.
- Сињајевина, п. 35.
- „сјавак“ 29.
- Сјеничко Поље 3, 97.
- Скадар, вар. 36, 94, 104, 105.
- скупштина 50, 52—54, 67, 69; војничка 69; кнезинска 51; натплеменска 88; племенска 48, 51, 86, 99.
- скупштинари 52.
- скопски крај 12.
- „скоројевићи“ 66.
- славе 9, 14, 23—25, 40.
- „смок“ (бели) 70.
- Солун (99).
- Сочице, из Пиве 100.
- Спахићи, брат. 17.
- Спич, обл. 23.
- сплеменјавање 4, 6, 9, 13, 14, 16, 17—19, 23, 25, 28, 33, 92.
- „споредници“, суседи катунима 19.
- Спуж, вар. 2, 46, 85.
- Срби 12, 15, 21, 24, 42—44, 57, 93—95, 101.
- Србија 5, 18, 19, 51, 56, 90, 92, 103; Источна 25, 47; Кнеза Милоша 62; в кнез Милош.
- Србин 24.
- Средњи век 10, 26.
- рез, плевљански 57, 74; пријепољски 57.
- Станимир, исељеник из Васојевића 7.
- старевица 82, 90.
- старешине, народне 17; верске 78; војне 78; племенске 64; црквение 98.
- Стари Влах, обл. 57, 98.
- старинци 2—4, 9, 12—14, 18, 19, 21, 35, 40, 42.
- сточар 37, 42; сточари 26, 30—33, 36, 40, 41, 60.
- сточарство 5, 22, 27, 31, 34, 37, 42, 43, 45, 46, 49, 60, 63, 82; уредбе о њему 28, 29, 49.
- „стега“ 58, 98, 99.
- судови 104.
- „супон“ 8.
- „такат“, (имовно стање домаћинства) 62.
- Тара, р. 2, 13, 65, 84, 97.
- „телал“ 72.
- „тескоба“, у племену 5, 9, 46, 49, 65.
- Тиквеш, обл. 25.
- Тимочани 12.
- Титоград, вар. 93, 98.
- Томановић, Никац, четовођа 71.
- „трубуси“ орг. пл. 2, 83; в. „барк“.
- Трговишки Тимок 30.
- Требежани, пл. 73.
- Турковићи, орг. пл. 83.
- Турска 26, 39, 58, 59, 61, 98, 106.
- Турци 22, 29, 36, 40, 56, 57, 64—66, 71, 72, 80, 84—86, 91, 94—97, (99), 101, 103, 104, 106.
- турчења 81.
- Турчин 20, 57, 78; „турчин“ 77.
- Тушина, с. 56.
- „ћотеци“ (батињања) 99.
- Увац, р. 42.
- „умир“ (у племену) 14, 73—76; в. мириња.
- „умолник“ 76.
- Урошевац, вар. 57.
- усељавање 2—6, 8, 9, 15, 27.
- усељеник 6—9; усељеници 2, 4—6, 9, 10—13, 19, 26, 27, 32, 40, 60, 68, 85.
- ускок 20; ускоци 20.
- Ускоци, пл. 4, 10, 17, 30, 84.
- устав 57.
- „усташи“ 13.
- Фатић, Зула (Зулфа), брат. 97.
- феудализам 38.
- филурија 59, 60.
- филурија 61; филурије 59.
- „фисови“ 83; њихови огранци 83.
- хайдуци 70.
- „хак“ 60.
- харамбаша 69.
- харач 61, 62.
- Херцегнови, вар. 92.
- Херцеговина 13, 57, 88, 101; Горња 21.
- Хоти, пл. 70, 84.
- Хотска Корита, м. 84.
- Хрвати 40.
- Хрватска 59, 64.
- Цазинска област 15.
- Царство турско 43, 57.
- Цар Шћепан Мали, дело 54, 103.
- Цвијић, — његова школа 2, 27, 32, 33.

- Церовић, Милутин, поп, кнез дрвњачки 64; његов син Њовица 64.
- Церовићи, њихови главари 56.
- Цетиње, вар. 107.
- Цецуни, с. 30.
- цркве, 28, 81, 105.
- Црницица, пл. обл. 4, 24, 39, 84, 89, 100.
- Црна Гора 18, 28, 51, 60, 64, 65, 72, 86, 88, 90, 91, 93—95, 97—100, 102—104, 106; Стара 4, 16, 17, 22, 36, 42, 47 (51), 86, 92, 97, 100.
- Црногорад 101.
- Црногорци 65, 86, 93, 94, 106.
- Црнојевић Ђурђе 35, 36, 38, 100; његова повеља 35; в. повеље.
- Цице, пл. 13, 17, 20, 93.
- „час погибли“ 43.
- част, ратнишка 80.
- Чево, обл. 13, 19.
- чете 94.
- четовање 64, 71, 72.
- читуље 34.
- чифлука 64.
- чифчије 28.
- човек, „добр“, „лијеп“ 76.
- чојство 76.
- Цаковић, Трипко, војвода 65.
- цефердар 36.
- Шабанрецовићи, брат. арб. 83.
- Шара, п. 34.
- Шаранци, пл. 4, 65, 84.
- Шарановић, Богдан 13.
- Шекулар 4, 84.
- Шкотека 38.
- Шопи 12.
- Шумадија 10, 62.
- Шуфлај, др Милан, писац 43; његова поставка о племену 44.